МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДВНЗ «УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Олеся Харьківська

РОЗВИТОК ФОНЕТИЧНОЇ І ГРАМАТИЧНОЇ БУДОВИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Навчально-методичний посібник

для здобувачів вищої освіти
філологічного факультету
спеціальності 035 Філологія
спеціалізації 035.01 Українська мова та література
освітньо-професійної програми «Українська мова та література.
Літературна творчість.
Документознавство та інформаційна діяльність»

Ужгород 2023

УДК 811.161.2’36-112(076)
Х – 23

Рекомендовано до друку вченою радою філологічного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет», протокол № 6 від 30 березня 2023 року

Укладач –

О.В. Харьківська, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Рецензенти –

О.Б. Негер, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

І.Я. Філак, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Відповідальна за випуск –

Н.Ф. Венжинович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Розвиток фонетичної і граматичної будови української мови: навчально-методичний посібник для здобувачів вищої освіти філологічного факультету галузі знань 03 Гуманітарні науки спеціальності 035 Філологія спеціалізації 035.01 Українська мова та література освітньо-професійної програми «Українська мова та література. Літературна творчість. Документознавство та інформаційна діяльність» / Уклад. О.В. Харьківська. Ужгород, 2023. 60 с.

ЗМІСТ

Вступні зауваження 4
Програма навчальної дисципліни..... 8

Тематика практичних занять

Практичне заняття № 1. Специфіка «Розвитку фонетичної та граматичної будови української мови» як наукової і навчальної дисципліни . 12
Практичне заняття № 2. Місце української мови серед інших слов'янських мов 13
Практичне заняття № 3. Предмет історичної фонетики. Формування звукової системи давньокиївської мови дописемного періоду 15
Практичне заняття № 4. Перехідні пом'якшення задньоязикових перед голосними переднього ряду 16
Практичне заняття № 5. Структура складу 17
Практичне заняття № 6. Специфічні східнослов'янські звукові процеси найдавнішого періоду (до появи писемних пам'яток) 19
Практичне заняття № 7. Найдавніші звукові зміни періоду появи писемних пам'яток 20
Практичне заняття № 8. Наслідки занепаду [ъ] та [ь] у системі приголосних 22
Практичне заняття № 9–10. Предмет і завдання історичної морфології української мови. Іменник 23
Практичне заняття № 11. Займенник 25
Практичне заняття № 12. Прикметник 26
Практичне заняття № 13. Числівник 27
Практичне заняття № 14–15. Дієслово 28
Практичне заняття № 16. Прислівник. Службові слова..... 30
Речення для аналізу..... 34
Тестові завдання..... 36
Перелік питань до модульної контрольної роботи № 1 із курсу «Розвиток фонетичної і граматичної будови української мови»..... 45
Зразок модульної контрольної роботи № 1 46
Перелік питань до модульної контрольної роботи № 2 з курсу «Розвиток фонетичної і граматичної будови української мови»..... 46
Зразок модульної контрольної роботи № 2 47
Питання до іспиту з курсу «Розвиток фонетичної і граматичної будови української мови» для здобувачів 2 курсу українського відділення філологічного факультету 49
Словник найуживаніших термінів 52
Рекомендовані джерела інформації..... 56

ВСТУПНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Кілька століть тому мова українців суттєво відрізнялася від сучасної української літературної мови. Така відмінність свідчить про постійний розвиток мови – зміни звукового складу, лексичного арсеналу, граматичних виявів. Отже, мова – явище динамічне, а не статичне. Мова перебуває так само в безперервному русі, як і будь-який інший живий організм. Відповідно за останні 30 років деякі погляди на історію українського мовознавства докорінно змінилися. Цьому сприяли праці О. Горбача, І. Огієнка, Ю. Шевельова та ін., які раніше були недоступні.

Курс «Розвиток фонетичної і граматичної будови української мови» повинен дати здобувачам глибокі знання з історії розвитку звукової системи (фонетики), граматичної будови (морфології, синтаксису) та словникового складу української мови від найдавніших часів до наших днів, підготувати здобувачів до вивчення курсу історії української літературної мови, обґрунтувати мовні факти, процеси та закономірності розвитку сучасної української мови.

Опрацьовуючи історичну граматику української мови, треба насамперед чітко усвідомити завдання і зміст курсу, зосередити увагу студентів на основних питаннях програми з тим, щоб домогтися ґрунтовного засвоєння ними матеріалу в цілому.

Метою вивчення навчальної дисципліни **«Розвиток фонетичної та граматичної будови української мови»** є: закласти міцні основи для історичного сприйняття здобувачами вищої освіти явищ української мови всіх рівнів; прищепити здобувачам потребу в оволодінні історичними прийомами вивчення мови; ознайомити їх із сучасними поглядами на походження й розвиток української мови, формувати у здобувачів вищої освіти здатність критично оцінювати поверхневі, ненаукові та інші антиісторичні факти, спираючись на позитивний українознавчий набуток XIX–XXI ст.

Мета навчальної дисципліни передбачає такі завдання: сформувати в здобувачів вищої освіти уміння користуватися джерелами з історії української мови (підручники, посібники, наукові монографії і статті, етимологічні, історичні, енциклопедичні словники тощо) і самостійно здобувати нові знання; показати процес виникнення та розвитку української мови, формування її фонетичної і фонологічної систем, граматичної будови – морфології і синтаксису, зміни лексичного складу і фразеології; розвивати логічне мислення здобувачів, здатність до наукового пошуку і педагогічної творчості.

Відповідно до освітньої програми, вивчення дисципліни сприяє формуванню у здобувачів вищої освіти таких компетентностей:

ІК. Здатність розв'язувати складні спеціалізовані практичні завдання в галузі філології (лінгвістики, літературознавства, фольклористики) в процесі професійної діяльності або навчання, що передбачає застосування концептуальних методів освітніх наук, предметних знань, теорії та методів філологічної науки і характеризується комплексністю та невизначеністю умов науково-дослідницької діяльності.

ЗК 2. Здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності й досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної галузі, її місця в загальній системі знань про природу і суспільство та в розвитку суспільства, техніки і технологій, вести здоровий спосіб життя.

ЗК 3. Здатність учитися й оволодівати сучасними знаннями.

ЗК 7. Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу.

ЗК 8. Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.

ЗК 11. Здатність бути критичним і самокритичним.

ЗК 13. Здатність до пошуку, опрацювання та аналізу інформації з різних джерел.

ПК 1. Усвідомлення структури філологічної науки та її теоретичних основ.

ПК 4. Здатність професійно застосовувати поглиблені знання з обраної філологічної спеціалізації для вирішення професійних завдань.

ПК 5. Здатність використовувати в професійній діяльності знання з теорії та історії мов(и), що вивчаються(ється).

ПК 6. Здатність до збирання й аналізу, систематизації та інтерпретації мовних, літературних, фольклорних фактів, інтерпретації та перекладу тексту (залежно від обраної спеціалізації).

ПК 8. Здатність використовувати сучасні наукові методи філологічних досліджень, добирати, аналізувати, систематизувати й синтезувати фактичний лінгвістичний, літературний матеріал; узагальнювати підсумки виконаного дослідження та формулювати його новизну; оформляти згідно з сучасними вимогами та презентувати результати наукового дослідження в усній чи письмовій формі, послуговуючись відповідним термінологічним апаратом.

ПК 13. Здатність аналізувати діалектні та соціальні різновиди мов(и), що вивчаються, описувати соціолінгвальну ситуацію.

ОЧІКУВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ НАВЧАННЯ

Вивчення навчальної дисципліни **«Розвиток фонетичної та граматичної будови української мови»** передбачає формування та розвиток у здобувачів вищої освіти таких програмних результатів навчання (ПРН) відповідно до стандарту вищої освіти зі спеціальності **035 Філологія** та освітньої програми **«Українська мова та література. Літературна творчість. Документознавство та інформаційна діяльність».**

Програмні результати навчання	**Шифри ПРН**
Ефективно працювати з інформацією: добирати необхідну інформацію з різних джерел, зокрема з фахової літератури та електронних баз, критично аналізувати й інтерпретувати її, впорядковувати, класифікувати й систематизувати.	**ПРН 2**
Розуміти основні проблеми філології та підходи до їх розв'язання із застосуванням доцільних методів та інноваційних підходів.	**ПРН 7**
Характеризувати діалектні та соціальні різновиди мов(и), що вивчаються(ється), описувати соціолінгвальну ситуацію.	**ПРН 9**
Аналізувати мовні одиниці, визначати їхню взаємодію та характеризувати мовні явища і процеси, що їх зумовлюють.	**ПРН 12**
Знати й розуміти основні поняття, теорії та концепції обраної філологічної спеціалізації, уміти застосовувати їх у професійній діяльності.	**ПРН 16**
Збирати, аналізувати, систематизувати й інтерпретувати факти мови й мовлення й використовувати їх для розв'язання складних задач і проблем у спеціалізованих сферах професійної діяльності та/або навчання.	**ПРН 17**

Очікувані результати навчання з дисципліни	**Шифр ПРН**
Уміє читати й аналізувати фрагменти текстів із давніх писемних пам'яток, а також оперує знаннями з базових професійних дисциплін і вміє поєднувати минулі свідчення з сучасними; уміє давати історичні коментарі до фонетичних, морфологічних, синтаксичних, назвотвірних явищ сучасної української мови.	**ПРН 2**
Уміє застосовувати різні методи, встановлювати міжпредметні зв'язки при аналізі фонетичних, морфологічних, синтаксичних, дериваційних, лексико-семантичних та інших явищ української мови, а також споріднених мов.	**ПРН 7**

Характеризує діалектні та соціальні різновиди мови, виявляє специфічні діалектні риси, порівнює факти живої мови із літературною українською мовою.	**ПРН 9**
Володіє сучасними методами аналізу мовних одиниць різних рівнів, *визначає* взаємодію мовних одиниць та *характеризує* мовні явища і процеси, що їх зумовлюють.	**ПРН 12**
Уміє вільно послуговуватися понятійно-категоріальним апаратом; знає предмет і завдання історичної фонетики, морфології, морфеміки та словотвору, синтаксису; застосовує здобуті знання на уроках української мови під час вивчення складних фонетичних та граматичних явищ. Уміє фахово аналізувати мовні явища і застосовувати норми сучасної української мови.	**ПРН 16**
Уміє знаходити, аналізувати, за потреби презентувати результати аналізу лінгвістичних одиниць давньоукраїнської мови та використати їх для проведення наукових досліджень, підготовки до практичних занять, здійснення професійної діяльності.	**ПРН 17**

ЗАСОБИ ДІАГНОСТИКИ ТА КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ

Засоби оцінювання та методи демонстрування результатів навчання

Засобами оцінювання результатів навчання з дисципліни **«Розвиток фонетичної та граматичної будови української мови»** є: іспит, модульна контрольна, оцінювання усних відповідей на практичних заняттях, письмові роботи, виконання тестових завдань на сайті електронного навчання; робота з підручниками, науковими джерелами, пам’ятками; виконання індивідуальних завдань; аналіз речення тощо.

Методами демонстрування результатів навчання з навчальної дисципліни є:

- словесні методи навчання: розповідь, бесіда, лекція; наочні: ілюстрація, демонстрація; практичні: вправи, тести;
- за логікою передачі і сприймання навчальної інформації: індуктивні, дедуктивні, аналітичні, синтетичні;
- за ступенем самостійності мислення студентів при засвоєнні знань: репродуктивні, пошукові, дослідницькі, проблемно-пошукові.

Форми контролю та критерії оцінювання результатів навчання

Форми поточного контролю: *усна або письмова з такими видами*: групове та індивідуальне опитування, контрольна (самостійна) робота, виконання практичних завдань та вправ, робота (тестування) на сайті електронного навчання, аналіз речення.

Форма модульного контролю: письмова (тести, відповідь на теоретичні питання, виконання практичних завдань).

Форма підсумкового семестрового контролю: усний іспит.

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Зміст навчальної дисципліни

МОДУЛЬ 1
ВСТУП. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КУРСУ «РОЗВИТОК ФОНЕТИЧНОЇ ТА ГРАМАТИЧНОЇ БУДОВИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ»

Тема 1. Специфіка «Розвитку фонетичної та граматичної будови української мови» як наукової і навчальної дисципліни. Предмет, завдання і значення курсу історичної будови української мови. Зв'язок історії мови з іншими науковими дисциплінами (сучасною українською літературною мовою, старослов'янською мовою, загальним мовознавством, діалектологією, ономастикою, історією української літератури, етнографією, археологією тощо). Основні джерела вивчення історії української мови (жива українська мова з її діалектами; писемні пам'ятки; свідчення слов'янських мов; свідчення неслов'янських мов; лексичні запозичення до східнослов'янських мов; лексичні запозичення із східнослов'янських мов; власні назви; письмові свідчення іноземних джерел).

Тема 2. Місце української мови серед інших слов'янських мов. Східні слов'яни і їхня мова в доісторичний період. Зміст термінів *спільносхіднослов'янська мова, давньоруська мова, київськоруська (києворуська) мова, давня руськоукраїнська (давньоруськоукраїнська, українськоруська) мова, давньокиївська мова, протоукраїнська мова, проукраїнська мова, давньоукраїнська мова, староукраїнська мова.*

Походження української мови і назви *Україна*. Періодизація історії української мови. Походження східнослов'янської писемності. Найважливіші для історії української мови писемні пам'ятки.

МОДУЛЬ 2
ФОНЕТИКА

Тема 3. Предмет історичної фонетики. Формування звукової системи давньокиївської мови дописемного періоду (проукраїнської мови). Склад вокалізму і консонантизму давньоіндоєвропейської мови. Зміни у фонологічній системі спільнослов'янської мови і відображення їх у східних слов'ян. Палаталізація приголосних у сполученні з [j]. Звукосполучення [gj], [kj], [xj]; [zj], [sj]; [rj], [lj], [nj]; [dj], [tj]; [zgj], [skj], [stj]; губні + [j].

Тема 4. Перехідні пом'якшення задньоязикових перед голосними переднього ряду (I, II і III палаталізації). Голосні [ă], [ŏ] та [ā], [ō]. Зміна неперехідних голосних у передні після палатальних приголосних. Голосні [ĕ] та [ē]. Голосні [ĭ] та [ī], [ŭ] та [ū].

Тема 5. Структура складу. Закон відкритого складу. Складовий сингармонізм. Зміни приголосних на межі складу. Зміна звукосполучень [dt], [tt]>[st]. Втрата приголосного в кінці слова. Поява носових [ę] та [ǫ]. Монофтонгізація дифтонгів. Зміни сонантів [r] та [l]. Розвиток протези. Приголосні перед голосними переднього ряду. Перебудова фонологічної системи спільнослов'янської мови. Чергування фонем.

Тема 6. Специфічні східнослов'янські звукові процеси найдавнішого періоду (до появи писемних пам'яток). Фонетична система східнослов'янських прадіалектів (VI – VII ст.). Фонетичні зміни в давньосхіднослов'янських діалектах дописемного періоду. Зміна [gv], [kv], [xv] перед «ятем» (ě < oi). Спрощення груп приголосних [dl], [tl], [dm]. Зміна [je] > [o] на початку слова. Звук [o] замість початкового [a] в словах іншомовного походження. Втрата початкового звука [j] перед [u]. Історія носових голосних протиукраїнських діалектів. Давні зміни звука «ять» [ě]. Ствердіння звука [l] в групах [tьlt], [telt] і непослідовність цього явища. Розвиток повноголосся. Зміна сполучень [ort], [olt]. Розвиток фарингального [h].

Тема 7. Найдавніші звукові зміни періоду появи писемних пам'яток. Фонетична система давньокиївської мови кінця X – початку XI ст. Зміни у вимові африкат. Часткове порушення найдавніших явищ палаталізації приголосних. Історія редукованих голосних [ъ], [ь]. Редуковані [i], [ы]. Зміна артикуляції [i] в позиції після [ъ].

Наслідки занепаду [ъ] та [ь] у системі голосних. Чергування [o], [e] з [ø]. Подовження голосних [o], [e] та їх наступні зміни.

Розвиток приставного [i]. Редуковані [ъ] та [ь] у сполученні з [r], [l]. Друге повноголосся. Напружені [ъ] та [ь]. Редуковані після [j]. Історія

голосного, позначуваного літерою **ѣ («ять»). Поняття про так званий «новий ять».**

Тема 8. Наслідки занепаду [ъ] та [ь] у системі приголосних. Виникнення і наступне спрощення нових груп приголосних. Утрата звука [l]. Вставні приголосні [d] і [t]. Асимілятивні і дисимілятивні процеси. Подовження приголосних після занепаду напівкороткого [ĭ] (*знання, зілля*).

Ствердіння колишніх напівм'яких і м'яких приголосних. Ствердіння приголосних перед голосним [е] та перед колишнім голосним переднього ряду [и]. Історія етимологічних [і] та [ы]. Перехід [е] в [о] після шиплячих та [j]. Зміна [гы], [кы], [хы] в [ги], [ки], [хи]. Зміна [л] в [ў]. Чергування [у] з [ў] та [і] з [й] у певних фонетичних умовах. Історія губних. Характер стародавнього [в]. Поява звука [ф]. Зміна [о] в [а]. Зміна [е] в [а]. Зближення [о] з [у]. Втрата початкового голосного. Протетичні приголосні. Приголосні перед [ä] з [ę]. Зміни у вимові [р], [р']. Зміни у вимові африкати [ʒ′].

МОДУЛЬ 3
МОРФОЛОГІЯ

Тема 9. Предмет і завдання історичної морфології української мови. Іменник. Словотвірні характеристики іменників. Словозміна іменників. Основні граматичні категорії іменників (діахронічний аспект): категорії роду, відмінка, числа, збірності й одиничності, істот і неістот. Типи давніх іменних

Історична доля іменників із колишніми основами на -ā, -jā.

Історична доля іменників із колишніми основами на -ŏ, -jŏ.

Тема 10. Іменник. Історична доля іменників із колишніми основами на -ŭ, -ĭ.

Історична доля іменників із колишньою основою на ū та основа на приголосний. Історія відмінкових закінчень множинних іменників.

Тема 11. Займенник. Словотвір займенників. Історія форм особових та зворотного займенників. Історія форм предметно-особового займенника. Історія форм неособових займенників.

Тема 12. Прикметник. Походження категорії прикметника. Словотвір прикметників. Історія форм іменних прикметників. Історія форм займенникових (членних) прикметників. Історія форм прикметникового ступенювання.

Тема 13. Числівник. Граматичні ознаки числівників. Основні відомості про склад і джерела становлення числівникових слів. Структурні характеристики числівників різних типів у праслов'янській мові. Джерела становлення українських числівників. Особливості відмінювання числівників в українській мові: діахронічний аспект.

Тема 14. Дієслово. Основи і класи дієслів. Історія граматичних категорій дієслова (перехідність / неперехідність, вид, особа, число, час, спосіб, стан). Історія форм теперішнього часу. Історія форм минулого часу. Прості форми минулого часу. Аорист. Імперфект. Складені форми минулого часу. Перфект. Плюсквамперфект.

Тема 15. Дієслово. Історія форм майбутнього часу. Історія форм умовного способу. Історія форм наказового способу. Інфінітив і супін. Історія форм дієприкметників та дієприслівників.

Тема 16. Прислівник. Службові частини мови і вигук. Виникнення класу прислівників. Формування і розвиток прислівникової системи української мови. Творення прислівників. Виникнення і формування прийменників, сполучників, часток і вигуків. Історичний коментар до прийменників, сполучників, часток і вигуків сучасної української мови.

ТЕМАТИКА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Практичне заняття № 1. Специфіка «Розвитку фонетичної та граматичної будови української мови» як наукової і навчальної дисципліни

1. Предмет, завдання і значення курсу історичної будови української мови.
2. Зв'язок історії мови з іншими науковими дисциплінами (сучасною українською літературною мовою, старослов'янською мовою, загальним мовознавством, діалектологією, ономастикою, історією української літератури, етнографією, археологією тощо).
3. Основні джерела вивчення історії української мови (жива українська мова з її діалектами; писемні пам'ятки; свідчення слов'янських мов; свідчення неслов'янських мов; лексичні запозичення до східнослов'янських мов; лексичні запозичення із східнослов'янських мов; власні назви; письмові свідчення іноземних джерел).

Література

Галас К.Й., Лизанець П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. 133 с.

Історична граматика української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М.А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища школа, 1980. С. 3–9.

Історична граматика української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О.П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 3–17.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 5–9.

Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови) та ін.]. 3-є вид., зі змінами і доп. Київ: Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 2007. 824 с.: іл.

Завдання

1. Виконайте вправи 16, 21 зі збірника Галаса К.Й., Лизанця П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. С. 15.

2. З'ясуйте значення термінів: *спільнослов'янська мова (=праслов'янська) (див. ЕУМ: с. 633, 517), давньоукраїнська мова (див. ЕУМ:*

с. 129), давньоруська мова (див. ЕУМ: с. 129), старослов'янська мова (див. ЕУМ: с. 640), староукраїнська мова (див. ЕУМ: с. 641), церковнослов'янська мова (ЕУМ: с. 782).

3. Заповніть таблицю зв'язків історичної граматики з іншими науковим дисциплінами (лінгвістичними / нелінгвістичними)

№		Назва дисципліни	Коротка характеристика взаємозв'язків
1.	лінгвістичні		
	нелінгвістичні		

Практичне заняття № 2. Місце української мови серед інших слов'янських мов

1. Східні слов'яни і їхня мова в доісторичний період.
2. Походження української мови і назви *Україна*.
3. Періодизація історії української мови. Походження східнослов'янської писемності.
4. Найважливіші для історії української мови писемні пам'ятки.

Література

Історична граматика української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М.А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища шк., 1980. С. 10–26.

Історична граматика української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О.П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 17–67.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 10–27.

Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови) та ін.]. 3-є вид., зі змінами і доп. Київ: Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 2007. 824 с.: іл.

Завдання

1. **Перегляньте фільм Остапа Українця «Що ми знаємо про походження української мови?»**

2. **Виконайте вправи 64, 65, 92** зі збірника Галаса К.Й., Лизанця П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. С. 27, 28, 32.

3. **Розмістіть у послідовності періоди розвитку української мови та проаналізуйте їх. З'ясуйте, кому належить подана періодизація:**

спільносхіднослов'янський період, давньоукраїнський період, праіндоєвропейський період, новий український період, староукраїнський період, спільнослов'янський період, сучасний український період.

4. **Прочитайте післямову до Остромирового Євангелія і перекладіть текст українською мовою. Зробіть висновки про те, яке значення мають писемні пам'ятки для вивчення історії української мови.**

Слава тебе господи царю небесьныи. яко подобн мя написати еуангелие се. почахъ же є писати. Въ лето .6564. А оконьчахъ є въ лето .6565. Написахъ же еуангелне се. рабоу божию нареченоу сущоу въ крещении иосифъ. а мирьскы остромиръ. близокоу сущоу изяславоу кънязоу. изяславоу же кънязоу тогда предрьжящоу обе власти и отца своего ярослава. и брата своего володимира. самъ же изяславъ кънязь. правлааше столъ отца своего ярослава кыеве. А брата своего столъ поручи правити близокоу своемоу остромироу нове городе. Мънога же лета дароуи въсътяжавъшоумоу еуангелие се. на оутешение мъногамъ душамъ крьстияньскамъ. да и емоу господь богъ благословение святыхъ евангелистъ. и иоана. матфеа. лоукы. марка. и святыхъ праотець. Авраама. и исаака. и якова. самомоу емоу. и подроужию его. феофане. и чядомъ ею. и подроужиемь чадъ ею. съдравьствоуите же мънога лета. съдрьжаще пороучение свое. АМИНЪ.

Азъ григории дияконъ. написахъ еуангелие є. да иже горазнее сего напише. то не мози зазьрети и мьне грешьникоу. почахъ же писати месяца октября .21. на память илариона. А оконьчахъ. месяца маия въ

.12. на память єпифана ... молю же вьсєхъ почитающихъ нє мозєтє кляти. нъ исправльшє. почитаитє Тако бо и святыи апостолъ паулъ глаголєтъ. Благословитє. А нє клєнєтє. ... АМИНЪ. ...

Практичне заняття № 3. Предмет історичної фонетики. Формування звукової системи давньокиївської мови дописемного періоду

1. Предмет історичної фонетики.

2. Формування звукової системи давньокиївської мови дописемного періоду (праукраїнської мови):

а) склад вокалізму давньоіндоєвропейської мови.

б) склад консонантизму давньоіндоєвропейської мови.

3. Зміни у фонологічній системі спільнослов'янської мови і відображення їх у східних слов'ян.

4. Палаталізація приголосних у сполученні з [j].

4.1. Звукосполучення [gj], [kj], [xj];

4.2. Звукосполучення [zj], [sj];

4.3. Звукосполучення [rj], [lj], [nj];

4.4. Звукосполучення [dj], [tj];

4.5. Звукосполучення [zgj], [skj], [zdj], [stj];

4.6. губні + [j].

Література

Галас К.Й., Лизанець П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. 133 с.

Історична граматика української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М.А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища шк., 1980. С. 27–36; 65–66; 52–54.

Історична граматика української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О.П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 77–87; 93–98.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 28–36.

Завдання

1. Виконайте вправи 150, 154, 155, 157 зі збірника Галаса К.Й., Лизанця П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. С. 43.

2. Заповніть таблицю голосних

Ряд / Ступінь творення	**Передній**	**Середній**	**Задній**
Високий			
Середній			
Низький			

3. У поданих словоформах розмежуйте голосні повного творення та редуковані. Схарктеризуйте їх за фізіолого-акустичними ознаками.

телѧ, тьлꙗ, лице, лиць (Р.в. мн.), **чьтьца** (Р.в. одн. від **чьтьць**), **четьца, кошь, къшь, потъ, пътъ** (Р.в. мн. від **пъта**).

Довідка: **четьца** – четверта частина; **кошь** – корзина; **къшь** – жереб; **пъта** – пташка.

5. Прокоментуйте, якими голосними звуками розрізняються подані пари словоформ.

вира, вѣра; билъ, бѣлъ; милъ, мѣлъ; мелъ, мѧлъ; живати, жьвати; селъ (Р.в. мн.), **сѣлъ; рекоу, рѣкоу; чьсть, чѧсть; чоудо, чѧдо; шитъ, шоутъ.**

Довідка: **вира** – грошова пеня; **живати** – жити; **чѧдо** – дитина.

6. У запропонованій фразі назвіть усі приголосні звуки, схарактеризуйте їх за фізіолого-акустичними ознаками.

и вышедше изъ града изъ коръстенꙗ деревлꙗне оубиша игорꙗ и дроужиноу ѥго (Лаврентіївський літопис).

Практичне заняття № 4. Перехідні пом'якшення задньоязикових перед голосними переднього ряду

1. I, II і III палаталізації.
2. Голосні [ă], [ŏ] та [ā], [ō].
3. Зміна непередніх голосних у передні після палатальних приголосних.
4. Голосні [ĕ] та [ē].
5. Голосні [ĭ] та [ī], [ŭ] та [ū].

Література

Галас К.Й., Лизанець П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. 133 с.

Історична граматика української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М.А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища шк., 1980. С. 36–39; 44–47.

Історична граматика української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О.П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 89–93.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 36–38.

Завдання

1. Виконайте вправи 143, 144, 145 зі збірника Галаса К.Й., Лизанця П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. С. 42–43.

2. Поясніть історичну природу чергувань приголосних /г/, /к/, /х/ – /ж/, /ч/, /ш/ і /г/, /к/, /х/ – /з/, /ц/, /с/ у наведених словах.

Дружє, друзи, горошькъ, гороси, ножька, нозѣ, дължьникъ, дълзи, вълчє, вълци, душа, дуси, лъжа, лъзѣ, пастушє, пастуси, можєши, помози, пророчє, пророци, пєчєши, пьци, вороже, ворози, мъножьство, мънози, страшьнъ, страси, ручька, руцѣ, мушька, мусѣ, кънижька, кънизѣ.

3. Розділіть слова на три групи: до першої – ті, в яких відбулася перша палаталізація, до другої – ті, в яких відбулася друга палаталізація, до третьої – ті, в яких відображена третя палаталізація.

Вражьда, чєловѣчьскыи, чєловѣцѣ, тєльць, кънижьникъ, голцѣ, вазѣ, страси, шьдъшє, жьньцъ, вълци, дъсцѣ, рожькъ, монашьскъ, чьрница.

Практичне заняття № 5. Структура складу

1. Закон відкритого складу. Складовий сингармонізм.
2. Спрощення у групах приголосних
3. Зміни приголосних на межі складу.
4. Зміна звукосполучень [dt], [tt]>[st].
5. Втрата приголосного в кінці слова.
6. Поява носових [ę] та [ǫ]. Монофтонгізація дифтонгів.
7. Зміни сонантів [r] та [l].
8. Розвиток протези.
9. Приголосні перед голосними переднього ряду.
10. Перебудова фонологічної системи спільнослов’янської мови. Чергування фонем.

Література

Галас К.Й., Лизанець П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. 133 с.

Історична граматика української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М.А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища школа, 1980. С. 39–44; 49–51; 76–77.

Історична граматика української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О.П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 88; 99–102.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 33–34; 38–42.

Завдання

1. Виконайте вправи 123, 175, 179, 184, 185 зі збірника Галаса К.Й., Лизанця П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. С. 41–45.

2. Поділіть слова на склади, запишіть їх відповідно до орфографічних норм сучасної української мови. Зробіть висновки про будову складу, визначте характер складів. Порівняйте складоподіл давніх форм українських слів і сучасних.

а) Съчастье, дръжати, чьстьныи, насмѣшька, правьдьнъ, льсть, бѣдьнъ, мѣшькъ, хытръ, зьрно, гънати, сътьнꙗ, борьць, сьрпъ, дрьва, пьрвыи, гърньчарь, сьрдьце, гърдъ;

б) Шьвьць, тъпътъ, дьнь, сѣдѣти, бъчела, събьрати, дъва, като, тъгда, соромъ, подъшьва, скора, искати, нести, стати, свєкры, грива, хромъ, триѥ, дробити, бръвь, сєстра, плыти, свои, стрыи, слово, снѣгъ, вєсна, огонь, звѣрь, дворъ, хвала, вѣтръ, търгъ, вълкъ, пълкъ, вьрхъ.

3. Вкажіть на типи чергувань голосних звуків у словах і причини їх виникнення:

везти – возити, стати – стоꙗти, ръвати – отърывати, вѣнъкъ – вью, трꙗсти – трусити, звꙗкати – звенети, лѣтати – летѣти, умирати – умьру, колоти – колю, орати – рало, сѣꙗти – сито, жати – жьну, полоти – полю, боротисꙗ – борюсꙗ.

Практичне заняття № 6. Специфічні східнослов'янські звукові процеси найдавнішого періоду (до появи писемних пам'яток)

1. Фонетична система східнослов'янських прадіалектів (VI – VII ст.).
2. Фонетичні зміни в давньосхіднослов'янських діалектах дописемного періоду. Зміна [gv], [kv], [xv] перед «ятем» (ě < oi).
3. Спрощення груп приголосних [dl], [tl], [dm].
4. Зміна [je] > [o] на початку слова. Звук [o] замість початкового [a] в словах іншомовного походження.
5. Втрата початкового звука [j] перед [u].
6. Історія носових голосних протиукраїнських діалектів.
7. Давні зміни звука «ять» [ě].
8. Ствердіння звука [l] в групах [tьlt], [telt] і непослідовність цього явища.
9. Розвиток повноголосся. Зміна сполучень [ort], [olt].
10. Розвиток фарингального [h].

Література

Галас К.Й., Лизанець П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. 133 с.

Історична граматика української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М.А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища шк., 1980. С. 45–47; 55–56; 63–64.

Історична граматика української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О.П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 102–105; 119–121.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 43; 46; 49–51.

Завдання

1. Виконайте вправу 188 зі збірника Галаса К.Й., Лизанця П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. С. 47.

2. Користуючись етимологічним словником, з'ясуйте походження і написання слів зі звуками [о] або [йе] на початку слів.

Оверко, Овксентій, єгер, єднання, Ольга, єретик, Опанас, Оникій, Овідій, Онаній, єлей, єдність, Остап, Охрім, Олександр, Європа, єресь, єдидна.

3. Запишіть українські відповідники до старослов'янських слів ѥльха, ѥсень, ѥзеро, ѥсетръ, ѥжь, ѥль. Прокоментуйте звукові зміни.

4. У словоформах сучасної української мови на зразок *їм – їдять, дам – дадуть, відповім – відповідають* **визначте корінь.** Поясніть фонетичні процеси, що супроводжували їх становлення.

5. Прокоментуйте наявність звукосполучень [дл], [тл] у словах *сідло, світло, мітла*. Подайте їх староукраїнські відповідники.

6. За допомогою етимологічних словників з'ясуйте, яких фонетичних змін зазнали слова: *в'янути, кануги, гинути, обернути.* Відтворіть їх праслов'янські архетипи.

Завдання

1. Виконайте вправи 206, 209 зі збірника Галаса К.Й., Лизанця П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. С. 48–49.

2. Покажіть звукові зміни в поданих словоформах у східнослов'янських, південнослов'янських і західнослов'янських діалектах дописемного періоду.

**storna, *bergъ, *vornъ, *solma, *melko, *bolto, *chelmъ, *dervo.*

3. Визначте рефлекси сполучень [ор], [ол], [ер], [ел] на слов'янському ґрунті:

берегъ, ворота, полонъ, король, володѣти, орачь, колосъ, дерево, врагъ, холодъ, робота, жеребѧ, рало, молоти, солома, береза, локъть, середа, золото, колода, дорожька, стеречи, ратаи, городити, рости, горобець, долонь.

Практичне заняття № 7. Найдавніші звукові зміни періоду появи писемних пам'яток

1. Фонетична система давньокиївської мови кінця X – початку XI ст. Зміни у вимові африкат. Часткове порушення найдавніших явищ палаталізації приголосних.
2. Історія редукованих голосних [ъ], [ь]. Редуковані [і], [ы]. Зміна артикуляції [і] в позиції після [ъ].
3. Наслідки занепаду [ъ] та [ь] у системі голосних. Чергування [о], [е] з [ø]. Подовження голосних [о], [е] та їх наступні зміни.
4. Розвиток приставного [і]. Редуковані [ъ] та [ь] у сполученні з [r], [l]. Друге повноголосся.
5. Напружені [ъ] та [ь]. Редуковані після [j].

6. Історія голосного, позначуваного літерою ѣ («ять»). Поняття про так званий «новий ять».

Література

Галас К.Й., Лизанець П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. 133 с.

Історична граматика української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М.А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища школа, 1980. С. 66–72; 76; 86–89.

Історична граматика української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О.П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 122–136; 165–166.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 52–56.

Завдання

1. Виконайте вправу 256 зі збірника Галаса К.Й., Лизанця П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. С. 53.

2. Поясніть зміни редукованих у так званому «глухому повноголоссі»: скръбь, скръблю; мълъва, мълъвити; зьрьно, зьрьнъ; сьрьпъ, сьрьпа; стълъ; стълъба; тълъстъ, тълъста; вьрьста, вьрьстъ.

3. Визначте сильну та слабку позиції зредукованих ъ та ь у словах. З'ясуйте зміни, які відбулися.

Столъ, ножь, сънъ, дьнь, вьсь, съто, както, чьто, правьда, сътьня, ръпътъ, тъпътъ, шьвьць, пьсьць, правьдьнъ, чьсть, узъкъ, Курьскъ, съзъвати, жьдати, събьрати, лъжька, подъжьдати, бъчела, дъхорь, тьмьнъ, мъножьство, търговати, вълчица, жълтыи, глътати, съмьрть, сльза, кърмити, зьрно, дьржати, дрява, кръвавъ; сънъ – съна; жьрьць – жьрьця; вьсь – вьсего; жьньць – жьньця; Смольньскъ – Смольньска; дьнь – дьня; лъбь – лъба; мъхъ – мъха; львъ – льва; купьць – купьця; съто – сътъ (род. в. мн.); ручька – ручькъ (род. в. мн.); ножька – ножькъ (род. в. мн.).

4. Прокоментуйте чергування [о], [е] з фонетичним нулем у сучасній українській мові, використовуючи наведені словоформи: пісок – піску, орел – орла, вінець – вінця, шматок – шматка, отець – отця, бджілка – бджілок, вишня – вишень, земля – земель, повний – повен, гривня – гривень, синок – синка, купець – купця, ясний – ясен.

5. Запишіть українські відповідники до поданих праслов'янських слів: **olnь, *orsti, *olkъtъ, *ordlo, *ortajь, *olkati, *orstъ, *orbъ, *olkomъ.*

Практичне заняття № 8. Наслідки занепаду [ъ] та [ь] у системі приголосних

1. Виникнення і наступне спрощення нових груп приголосних.
2. Утрата звука [l]. Вставні приголосні [d] і [t].
3. Асимілятивні і дисимілятивні процеси. Подовження приголосних після занепаду напівкороткого [ĭ] (*знання, зілля*).
4. Ствердіння приголосних перед голосним [е] та перед колишнім голосним переднього ряду [и].
5. Перехід [е] в [о] після шиплячих та [j]. Зміна [л] в [ў]. Чергування [у] з [ў] та [і] з [й] у певних фонетичних умовах.
6. Зміна [о] в [а]. Зміна [е] в [а]. Зближення [о] з [у].
7. Втрата початкового голосного. Протетичні приголосні.

Література

Галас К.Й., Лизанець П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. 133 с.

Історична граматика української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М.А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища шк., 1980. С. 77–89.

Історична граматика української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О.П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 137–148.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 59–62; 65–66.

Завдання

1. **Виконайте вправу 303** зі збірника Галаса К.Й., Лизанця П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. С. 57.

2. Із поданого списку випишіть слова, в яких зафіксовано ствердіння приголосних на письмі. Усно обґрунтуйте свій вибір.

Сємь, всѣмь, змѣрꙗю, стоꙗчи, осмь, страшьно, чєстьныи, щєка, звѣрꙗ, чиꙗ, дъхорь, чєлны, врємьꙗ, тєпєрь, вѣрную, пꙗтдєсꙗт, окъномь, чєтвєро, вєчєромъ, забъєть, чєлꙗдью, тризну, горько, ночь, здоровъє, нѣчєго, тьсть, кровъ, голубь, писарꙗ, грѣшникъ, стєпь, борьба, орьла, мѣрочникъ, чинимъ, створю, дружина, Игорь, гончарь, вьсꙗкъ, жѣньскиѣ.

3. Подані слова запишіть староукраїнською мовою. Усно поясніть причини появи нових м'яких приголосних звуків.

Пень, нозі, сусід, гусеня, на ріці, гість, сірий, лікоть, на чолі, льоду, осінь, відділено, хваліть, німа, Луцьк, синій, зілля, гнів, у лісі, дід, носіть, вільно, усіх, просять, ціна, ніс (дієслово), шістдесят, неділя, двісті, сіл, сів.

Наведені слова запишіть по-староукраїнськи. Поясніть, які фонетичні зміни відбулися й чому?

Скло, усний, щасливий, сонце, улесливий, бризнути, від'їзний, навмисне, писнути, корисний, чесний, хруснути, слати, блиснути, масло, гончар, місце, тижневий, кожний, рослина, вісник, ремісник, пізно, серце, масний, ченця, персня.

Модульна контрольна робота № 1

Практичне заняття № 9–10. Предмет і завдання історичної морфології української мови. Іменник

1. Предмет і завдання історичної морфології української мови.
2. Словотвірні характеристики іменників. Словозміна іменників.
3. Основні граматичні категорії іменників (діахронічний аспект): категорії роду, відмінка, числа, збірності й одиничності, істот і неістот. Типи давніх іменних основ.
4. Історична доля іменників із колишніми основами на -ā, -jā.
5. Історична доля іменників із колишніми основами на -ŏ, -jŏ.
6. Історична доля іменників із колишніми основами на -ŭ, -ĭ.
7. Історична доля іменників із колишньою основою на ū та основа на приголосний.
8. Історія відмінкових закінчень множинних іменників.

Література

Історична граматика української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М.А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища шк., 1980. С. 105–152.

Історична граматика української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О.П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 182–240.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 67–100.

Завдання

1. Провідміняйте давньоруські іменники: овьца, роука, жєна, слоуга, струꙗ, оуноша; плодъ, братъ, полє, мєчь.

2. Розділіть іменники за давніми типами основ. Визначте їхній рід.

имꙗ, мєдъ, мѣдь, озеро, хоругы, цѣна, корь, змии, вьрхъ, звѣрь, учитєль, олєнь, стєпь, конь, гость, житиѥ, любы, мълънии, кръвь, сєло, ловьць, лѣто, чьсть, берегъ, тополь, жєрєбꙗ, дружина, тьсть, коло, голубь, сєстра, гърло, лицє, путь, наставьникъ, локъть, тєлꙗ, судиꙗ, око, дьнь, струꙗ, сънъ, дѣтꙗ, букы, полє, мысль, гоньць, рємєнь, мышь, мати, пътица, чюдо, мълва, пєчать, козьлꙗ, дъчи, волꙗ, пѣснь, слово, камы, свєкры, насыпь, овьсъ, волъ, ѹхо, гъртань, владыка, боль.

3. Від наведених іменників утворіть форми називного відмінка множини. Порівняйте їх із сучасними формами.

Владыка, мачєха, коло, кожа, вълкъ, духъ, бєрєгъ, кънига, пътица, звѣрь, ухо, сынъ, козлꙗ, любы, дъска, търгъ, сътьникъ, полє, дьнь, юноша, снѣгъ.

4. Провідміняйте староукраїнською та сучасною українською мовами іменники стєпь, тополь, звѣрь, огнь. З'ясуйте походження відмінкових закінчень та причини їхньої належності до різних відмін у сучасній українській мові.

5. З'ясуйте походження українських діалектних форм.

Дві яблуці, дві полі, дві вікні, три селі, пальцима, крилима, зубома, дві вербі, три дівчині, три годині, дві жінці, мої руці, дві руці, курима, бровима, дві теляті, дві оці, дві вусі, дві колесі, дві слові.

Які з поданих вище форм поширені в відомих вам місцевих говірках?

6. У наведених уривках знайдіть іменники, визначте давню основу, рід, число, відмінок і синтаксичну роль.

1. исполчи воѣ свое; посла послы свои…; взѧша конѣ мѣдѧны; въвадить волкъ в овцѣ; и собра вои многы бѣ бо преже въпрошалъ волъхвовъ (Іпат. літ.). 2. Аже крадеть скотъ на поли, или овцы, или козы, или свинье, 60 коунъ (Руськ. пр..). 3. а воземши имаетъ на насъ свои пѣнѧз ни править (Грам. 1458) и ѡставили есмо попа михаила. и его дѣти. и его. щатки (Грам. 1415); постави^л^ старцѣ обьчии (Грам. 1413); тако смы мы опытали старцевъ (Грам. 1418); слюбуючи прере^ч^ного стефана воєводу и его дѣти намѣстки и по^д^даныи (Грам. 1433); не имаи никаки^х^ иныхъ оурѧдниковъ поставити (Грам. 1435); а мы еще слюбили имъ мстити на ихъ вороговъ (Бук-молд. грам. 1457); на его оусѣ неприятелѣ помагати (Бук.-молд. грам. 1393); пытали єсмо старыхъ боꙗрь и мужей старыхъ (Грам. 1445); люди своѣ послати (Грам. 1366); не заимати намъ королевы землꙗ ни его людии (Грам. 1552); маеть кони тые привести до замку (Опис черк. з., 1352); в Каневе жону и дети маеть (Опис канів. з., 1552); тые волы краденим способом взявши; конѣ хромятъ; свѣдков становили; пред дворян и судей; которие … и вувцѣ и свинѣ к Санджарову Старому

провадили; не ходил по тие вувцѣ; выслухавъши обох сторон; чужие свинѣ побили (Полт. акт. кн., XVII ст.).

Практичне заняття № 11. Займенник

1. Загальна характеристика займенників. Словотвір займенників.
2. Історія форм особових та зворотного займенників.
3. Історія форм предметно-особового займенника. Історія форм неособових займенників.

Література

Історична граматика української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М. А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища шк., 1980. С. 152–165.

Історична граматика української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О. П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 240–273.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 100–110.

Завдання

1. Провідміняйте давньоруські займенники: **ꙗзъ, ты;** предметно-особовий займенник: **и – онъ – він, ꙗ – она – вона, ѥ – оно – воно.**

2. Визначте розряд неособових займенників (присвійні, вказівні, означальні, заперечні, неозначені). Розподіліть їх залежно від твердої / м'якої системи відмінювання: тъ, та, то; ижє, **ꙗ**жє, **ѥ**жє; мои, мо**ꙗ**, мо**ѥ**; чьто; онъ, она, оно; овъ, ова, ово; къто; нашь, наша, нашє; чьи, чь**ꙗ**, чь**ѥ**; къи, ко**ꙗ**, ко**ѥ**; какъ, кака, како; самъ, сама, само; инъ, ина, ино; свои, сво**ꙗ**, сво**ѥ**; вашь, ваша, вашє; вьс**ꙗ**къ, вьс**ꙗ**ка, вьс**ꙗ**ко.

3. Визначте розряд, рід, число, відмінок займенників, які використані в наведених текстах. Утворіть форми називного відмінка однини й множини цих займенників. Укажіть, які форми треба розглядати як старослов'янізми.

Съподоби мѧ; не мози зазьрѣти мьнѣ (Остр. єв., післямова); даждь ми пити; отъ мене пити просиши; не прикасаѭть бо сѧ иоудеи самарѣнехъ; азъ дамь; и далъ ти бы водѫ живѫ; мънѣ подобаѥть дѣлати дѣла пославъшааго мѧ; сь ли есть сынъ ва; вѣ вѣвѣ **ꙗ**ко сь єсть сынъ наѭ; самъ о себѣ и ты ли ны оучиши (Остр. єв.). Все ны погубить; Вы же рѣцѣте; зоветь вы Ольга; не пустять мене; луче бы ми умерети с братом, что ради остахъ азъ единъ; и позва к собѣ

нарочиты мужи; кровь брата моего вопьеть к тобѣ; ты еси старѣишеи брать, а мнѣ буди си сторона; нама бози повѣдають; не можеши нама створити ничтоже; лжють вама бози; вѣ вѣвѣ, како есть человѣкъ створенъ; не ходи безъ оружья, осоромять тя; не иду отъ васъ; аще ли наю погубиши, многу печаль приимеши и зло; аще ваю пущю, то зло ми будеть (Лавр. літ.).

И стѣтоша и болѧре Галичкии и бившимасѧ има всь днь; ꙗзъ не помѧноухъ свады Романовы тобѣ; ѡни же с вѣликою радостью срѣтоша и; избави ны томителѧ сего Бенедикта; поручивъ ему воеводьство надо всими воими; половци же… крѣпци налегоша на нѧ (Іпат. літ.).

Практичне заняття № 12. Прикметник

1. Походження категорії прикметника.
2. Словотвір прикметників.
3. Історія форм іменних прикметників.
4. Історія форм займенникових (членних) прикметників.
5. Історія форм прикметникового ступенювання.

Література

Історична граматика української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М.А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища шк., 1980. С. 165–182.

Історична граматика української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О.П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 273–300.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 110–117.

Завдання

1. Провідміняйте слова: новъ, синь, добръ, добрыи.

2. З'ясуйте спосіб творення прикметників та визначте словотворчий засіб: правєдьныи, маститъ, бѣдьнъ, приꙗтьнъ, търпѣливъ, ꙗдовитъ, послѣдьнъ, бєзгрѣшьнъ, соусѣдьнии, оубогыи, оузъкъ, воловьнъ, полотьнъ, любимъ, кънѧжь, кръвавъ, львовъ, змиѥвъ, стоудьнъ, кожанъ, сєстринъ, завѣтръныи, надгробьныи.

3. З наведених речень випишіть прикметники, визначіть рід, число, відмінок. З'ясуйте спосіб творення.

А писалъ привилыє сє поповичь болєстрашицкии имєнємь дєꙗчковичь василювь снъ поповь кость прузвищємь сорочичь (Р., 1366); А сє докончаныє

мєжи королємь польскымь. и кнѧзємь дмитриємь. къ володимирю ѡтступаєтьсѧ потолѣ. по оуимицю по пѣсчаныи бродъ. по єоуфимково сєло. ѡ єоуфимкова сєла до маркова става (Р., 1366); А сє ѧзъ чюрило бродовськии. далъ ѥсмъ сєло своѥ бродово кнѧзю фєдору данильѥвичю.. а на то послуси. иванъ владычинъ зѧть.. кривєць фєдоровъ (Р., 1385); Я Ивашко сынъ Петровъ дѣдич Валаски и панъ Вилчя (П., 1400); А по лєнковє животѣ и дѣтєм лєньковым тако жь таѧ сєла дєржати (Р., 1433); А писали єсмо гсдрю своєму на памѧт. так гсдрю нашєму.. по ивницькую дорогу. А по калиновъ кустъ. а ѡ калинова куста по вєликую ивницю (Р., 1458); Теды єсмо поткали сына Гораинова с сєном на поли (АЖ, 1583); Ізшукавши Іляша, зятя Волошинового, за долгъ ему, Андрѣенку, служившаго, и Самуила, сина Іляшевого.. допросили чи копали они щепу в садкахъ Ѳеѡдоровомъ Ющенковомъ и Даниловомъ Дубровенковомъ и хто ихъ посилавъ копати.. теди оніе пред всѣми призналис же господиня их, а Григоріева жона, велѣла имъ вночѣ поехати и прищепи въ обохъ садках покопати (ДНРМ, 1720).

Великъ дубъ да дупнатъ: Голыи якъ костка, а ѡстер як брытва; Дешевои рыбки и юха дєшєва; Зымноє тепло, як мачошино добро; Лѣпшєи своє малоє нєжє чужоє вєликоє; Чужими руками огон загрѣбати; Члкъ гордыи якъ пузыр водныи; Школа домъ волныи, а нє своявoлныи; Нєдобраѧ пригода єст и то на свѣтѣ: якъ в кого одєжда худа мусѣть тєрпѣти; А часом и в добрых також пєрємєрзають: гды злы фортуны и злы конѣ сѧ лучають (К.З., XVII–XVIII ст.).

Практичне заняття № 13. Числівник

1. Основні відомості про склад і джерела становлення числівникових слів.
2. Граматичні ознаки числівників.
3. Структурні характеристики числівників різних типів у праслов’янській мові.
4. Джерела становлення українських числівників.
5. Особливості відмінювання числівників в українській мові: діахронічний аспект.

Література

Історична граматика української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М. А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища шк., 1980. С. 182–194.

Історична граматика української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О. П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 300–327.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 117–127.

Завдання

1. Провідміняйте числівники: дъва, дєсѧть, съто.

2. До наведених староукраїнських словосполучень подайте відповідні сучасні. Прокоментуйте зміни.

А) дъва моужа, дъвою моужоу, дъвѣма моужєма; дъвѣ нивѣ, дъвою нивоу, дъвѣма нивама; дъвѣ лици, дъвою лицоу, дъвѣма лицєма; триѥ сыновє, трии сыновъ, трьмъ сынъмъ, три сыны, трьми сынъми, трьхъ сынъхъ; три погыбѣли, трии пътиць, три окъна, трии окънъ; чєтырє голоубиѥ, чєтыръ голоубии, чєтырє озера, чєтырьхъ озєрѣхъ;

Б) пѧть лоучинъ, пѧтию лоучинъ; шєсть роубль, шєсти роубль; сємъ орꙋдии, (о) сєми ороудии; осьмь окроугъ, осьми окроугъ; сорокъ мѣшькъ, (въ) сороцѣ мѣшькъ; дєвѧносъто гривьны, дєвѧносътъмъ гривьнъ.

3. Проаналізуйте форми числівників у наведених прикладах.

А купил панъ Петрашь за сорокъ гривенъ (Грам. 1359); за шистдесять золотых; за суму готових грошей девятдесят копъ; коня взял в ценѣ в двадцяти и в четирех рублехъ; за двадцять купъ и за три; бчул двадцяте и четирех пнювъ; семдесятъ рублей и шест рублев; копъ тринадцат и золотий; осятров пятдесят без двох; золотих осмъ десят без трьох золотих; тридцат копъ без копи; на сѣм сот золотих; под закладом выни совитой шестнадцати сот золотих; золотих двѣстѣ и двадцати; двѣстѣ золотих ѣ без тридцети і без трох золотих; за полсемадесятъ золотихъ; за пол однинадцети копы; и грошей готових полчварта золотого; то ми зостал пулшости копы вынен (Полт. акт. кн., XVI ст.).

Практичне заняття № 14–15. Дієслово

1. Історія граматичних категорій дієслова (перехідність / неперехідність, вид, особа, число, час, спосіб, стан).
2. Основи і класи дієслів.
3. Історія форм теперішнього часу.
4. Історія форм минулого часу. Прості форми минулого часу. Аорист. Імперфект.
5. Складені форми минулого часу. Перфект. Плюсквамперфект.
6. Історія форм майбутнього часу.
7. Історія форм умовного способу. Історія форм наказового способу.

8. Інфінітив і супін.
9. Історія форм дієприкметників та дієприслівників.

Література

Історична граматика української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М. А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища шк., 1980. С. 195–226.

Історична граматика української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О. П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 328–365.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 127–148.

Завдання

1. Визначте класи поданих дієслів за закономірностями інфінітивних основ та основ теперішнього часу.

Нєсти, носити, дати, доуноути, сѣдѣти, водити, дѣлати, коуповати, видѣти, бѣжати, съхноути, кричати, знати, плєсти, ѣсти, быти, коувати, глаголити, пѣти, пити, хотѣти, просити, подимати, лєжати, бродити, идти, вєзти.

2. У поданих дієсловах визначіть основу інфінітива й теперішнього часу.

Возити, хвалити, ходити, дати, ломити, гънати, лєтѣти, бывати, пѣти, кричати, бити, носити, пити, плєсти, слышати, радовати, звꙗкнути, терзати, стати, ѣсти, вєзти, минути, писати, съхнути.

3. У поданих дієсловах визначіть клас за основою теперішнього часу.

Дати, вєлѣти, мълчати, плавати, давати, минути, вѣсти, видѣти, жєчи, крыти, трусити, ловити, пити, умѣти, крикънути, пєчи, вєсти, кричати, ѣсти, трꙗсти, пѣти, водити, зъвати, слышати, вєзти, обути, ити, писати, ходити, жити, начинати, гънати, мочи, бывати, стати, быти, съхнути.

4. Від поданих дієслів утворіть усі форми імперфекта.

Вєсти, нести, мочи, зъвати, хвалити, любити, возити, носити, водити, хотѣти, чути, лити, дати.

5. Від дієслів бьрати, быти, плєсти, тєчи, умєрєти, грєсти утворіть усі форми перфекта.

6. Поясніть, як утворено сучасні форми дієслів майбутнього часу *писатиму, їстиму, нестиму, ловитиму.*

7. Із тексту випишіть дієслова й зробіть їх морфологічний аналіз.

Говори, Климє, нєхаи твоє нє гинє; Бодаи ты за лихо нє знал; Вовкъ ловит, ловит, а потом и вовка вловят; Всє тоє будє в ладу як у мєду; Дмєтсѧ як пузыр на водѣ; Купив бы сєло да грошеи мало; Жартуй, жартуй да нє смѣися; Молодого кровъ грѣєтъ (К.З., XVII–XVIII ст.). В Чигиринѣ мѣстѣ мешкал сотник Богдан Хмельницкий, козак ростропній в дѣлах козацких военних, и у писмѣ бѣглій, и часто у двора королевского в поселствѣ будучій. И под час бытности своеи с козаком значним переясловским з Іваном Ілляшем (а тот Ілляш барзо зичливим королевѣ его милости) и упросили писмо, албо привилей, на роблення челнов на море, мимо вѣдомость гетманов коронных, що и одержавши, тое скрито держали от полковников в Переясловлю. А под тот час у вышъ менованного Хмелницкого подстаростій чигиринскій Чаплинскій, зостаючій от Конецполского, отнял хутор с пасѣкою и млином на урочищи Суботовѣ, повтори милѣ от Чигирина, и за той хутор посвар стал с подстаростим Хмелницкому. И Хмелницкій, видячи, же оного вѣчистіе добра оному кгвалтом видрано, старался фортелем, жебы тот привилей, данній от короля от его милости на робленя чолновное волное козаком, достати, що и доказал, бо маючи в дому своем у гостях того Ілляша Ормянчика переясловского и у оного вывѣдавшися о схованню того привилея, упоивши оного, ключ у пяного узявши, послал своего посланца по тот привилей, данній от короля его милости Владислава Четвертого, которій оному и привѣзлъ его посланец. И там з оним привилеем Хмелницкій за пороги поишол и козакам ознаймил, же на волности козацкій мѣет привилей короля его милости, до которого много войска козацкого почало ся горнути (ЛСам., XVII ст.).

Практичне заняття № 16. Прислівник. Службові слова

1. Виникнення класу прислівників. Формування і розвиток прислівникової системи української мови.
2. Творення прислівників.
3. Виникнення і формування прийменників, сполучників, часток і вигуків.
4. Історичний коментар до прийменників, сполучників, часток і вигуків сучасної української мови.

Література

Історична граматика української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М. А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища шк., 1980. С. 226–254.

Історична граматика української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О. П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 365–390.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 148–153; 153–165.

Завдання

1. У наведених реченнях знайдіть прислівники, поясніть способи їхнього творення. Визначіть розряди прислівників.

Протожъ чоуйте бо нє вѣдаєтє коли господарь домовыи придєть, любо въ вєчєръ. Албо в поульночи. Чи пакъ коли коуръ запоє (ПЄ, 1556–1561); Юж за помочоу бжією маєшь всѣ зоуплъна выписанныи книгы чєтырєх єуглистовъ выложєныи изъ языка блъгарского на мовоу роускоую читачоу милии (ПЄ, 1556–1561); и повидѣно ємоу рєкоучи мти твоѧ и братїа твоѧ звноутрь стоѩть и хотѧть абы сѧ стобою видѣли (ПЄ, 1556–1561); И такъ помалу малу науками своими все панство руское до вѣры рымскоє привели (Перест., 1605–1606); ѡни року тєпєръ идучого… непоѡднокроть наєзджаючи на кгрунтъ нашъ иляшовскии, дуброву и пущу нашу пустошать (АЖ, 1583); Того ж року, заразъ на весну, его царское величество… войною идетъ на короля полского (ЛСам., XVII ст..); альбо столп во блаженной памяти преставлшагося высоцѣ в богу превелебнаго… отца Иннокентіа Гизеля…

…Едного часу в Рымѣ знайдено неякись давный каменем приваленный гроб, знать якогось великаго пана, в котором при костех была табличка, маючая на себѣ таковыя в двѣ стручки написанныя слова: истощая, даровах, сохраних, имѣх, имам, погубих. Шо бы тыя слова мѣли значити, нихто разумѣти не могл. Зезвано потым людій мудрих, которыи могли на тот час там быти. Тыи, по долгому уважаню, згодилися все на едно, тлумачачи, знайденныи слова так: еже истощих – имѣх, еже даровах – имам, еже сохраних – погубих; якобы тот мертвец тым писмом так до живих мовил: то тылко само, що колвѣк за живота моего учинилем кому добрѣ, що даровалем требующому, що далем неимущему, то по смерти моей знайшолем, то мнѣ не пропало, то мнѣ навеки: а що колвѣк на свѣтѣ ся остало, до шкатулты ся вложило, в скарбници ся замкнуло, що ся в земли хаховало, все тое пропало, жадного оттолѣ не маю прибытку: еже даровах – имам, еже сохраних – погубих. А ктож вонтпит, же в богу зешлый отец знайшол то тепер въ небѣ, що за живота дал убогим?

(Хрестоматія давньої української літератури)

2. З наведених речень виберіть службові слова. Проаналізуйте їх походження, структуру та функції.

И ..къ жє вы хочєтє абы ва(м) чинили людє и вы имъ такьжє чинѣтє: – и єсли бystє любили тыхь, которыи вась тыжь любѧть… и ꙗкоую боудєтє мѣти млть. бо и грѣшници любѧть тыхъ которыи ихъ любѧть. – а єсли боудєтє добрѣ чинити тымъ которыи тыжъ вамъ добрє чинѧть што жъ за доброта оу вась є бо заправды и грѣшници такьжє чинѧть. – а єсли взаємь даєте тымь вкотрыхъ надѣєтєсѧ взѧти, што за добро(м) ваша є, бо и грѣшници такьже грѣшникомъ взаємь дають. – а боудєтє ли позичати тымъ ѡ(т) которыхъ сѧ надѣєтє зась взѧти. штожь вамъ за доброть є. просто жь вы милоуитє неприꙗтєлѣ ваши. – и добро чинѣтє и позычаитє. ничего сѧ ѡ(т)толѣ нє надѣючи. – и боудє(т) заплата ваша многа и боудєтє сны вышнѧго вси… Ставши на врядє в замку гдрски(м) житомє(р)скими [пєрєдо мною], Ло(б)жа(н)скимъ Иваномъ, на то(т) часъ по(д)старости(м) житомєрскимъ, возны(и) повєту зємли Києвскоє Лукашъ Болотовичъ ѡчєвисто ку записова(н)ю до книгъ тыми словы созналъ и на письмє подалъ, и(ж) року по нарождє(н)ю сына бо(ж)єго тысєча пѧ(т) сотъ ѡсмъдєся(т) четвє(р)того м(с)ца июля, ѡсмого дня чєрєзъ мєнє, Лукаша Болотовича, возного повєту зємли Києвскоє, далъ позовъ зємски(и) києвски(и) по єє м(л). панюю Домну Ждановую Щєнєвскую и сыномъ єє м(л). Мєлєшку, Хомє, Фєдору, Дємиду, Ивану Ждановичомъ Щєнєвскимъ у Щєниєве, в дворє єго вла(ст)номъ, в сѣняхъ, в жалобє пана Миска Щенико(в)ского ѡ роздєлъ имє(н)я щєниковского, яко вся речь и жалоба ширє(и) и достаточнє(и) в томъ повзє в сєрєдинє єсть ѡписано и доложоно и рокъ ста(н)ю, за которымъ позво(м) рокъ складамъ. Має(т) єє мл(ст) стати на роки зєскиє Києвскиє, которыє припасти и сужоны быти маю(т) в року ѡсмъдеся(т) чєтвє(р)то(м) в Овручимъ ѡ свято(м) Михаилє свята римского. А при мнє, возном та то(т) часъ, были стороною служєбни(к) Яслико(в)ского Ива(н) Руцки(и) а мєщини(н) пана Єсифа Нємирича чє(р)нєховски(и) Мака(р) Калєниковичъ. А тыє позвы нє змазаныє, нє скробаныє, вдатє и во всє(м) зго(д)ливыє. И просилъ па(н) Микола(и) Щениєвски(и), абы тоє ѡчєвистоє созна(н)є возно(г)(о) в книги замковыє житомє(р)скиє было записано.

(Актова книга Житомирського міського уряду)

3. У наведених реченнях знайдіть підмети та присудки. Поясніть, чим вони виражені.

1. а сє ѧзъ Чюрило Бородовскьии. далъ єсьмъ сєло своє бродово кнѧзу Фєдору данильєвичу и дѣтємь єго (Грам. 8, 1385 р.). 2. мы то вчинили твою казнь (Грам., написана між 1386–1418 рр.). 3. триє члвци сѣдили на лану (Там же). 4. А они имають держати. так долго доколѧ.. имо тыхо Д тисѧчи рубли исполна нє ѡдамы (Грам. 27.I.1388 р.). 5. Коли намъ бы надобѣ вы намъ таков

ижє будтє (Грам., написана після 20.V.1393 р.). 6. иныхъ. много было при томъ. добрыхъ. люди. полѧнь. и руси (Грам. 1.X.1399 р.). 7. Ивашко дѣдошицкии. имаєть ѡчистити. листы свои (Грам. 20.IX.1413 р.). 8. Пришєдши пєредъ нас и пєредъ зємєлѧны Тучнѧ Ива ис панєю Росовою ис Марєгорѣтою своєю доброю волєю ничимъ нє примучє ни познали пєредъ нами и пєредъ зємєлѧны ижє сѧ замѣнили сєлы (Грам. 15. VIII.1418 р.). 9. выѣхали. и зємѧны. и старьци (Грам. 21.I.1422 р.).

4. Проаналізуйте складносурядні речення, поясніть, якими сполучниками вони поєднані. З'ясуйте, чи зберігаються наведені сполучники в сучасній українській мові. Чи збігаються їхні функції?

1. Чиє ты сєно вєзєшъ, албо хто тоби дал (АЖ, 1583); 2. Я тут в Трояновцахъ дому и осєлитися нє маю, алє нєхаи, дєи, пан Ворона до мнє придєт на Волын, до дому мого (АЖ, 1584); 3. Аз бо желаю, но еще волѣ божей на се нѣт (В., XVI ст.); 4. Любо утаилося то от тебѣ, Скарго, или не имѣешъ вѣдомости о томъ (В., XVI ст.); 5. Ты его одним зовеш, и он не сам, але з дияволом-грошовладателем (В., XVI ст.); 6. А не толко душѣ без тѣла тепер не бывают сужени и карани, але и ангели караня не взяли (Каз., XVI ст.); 7. Пес сукно стережет, а сам в нем не ходить (Перест., 1605); 8. Петръ святый в Римѣ не былъ, албо Павел святый не былъ (Перест., 1605); 9. Ничить трава жалощами, а дрєво с тугою къ зємли прєклонилось (Сл…Іг.); 10. Тогда по Рускои зємли рѣтко ратаєвъ кикахуть, нъ часто врани граѧхуть, трупіа себѣ дѣлѧчє, а галици свою рѣчь говорѧхуть: хотѧть полѧтѣти на уєдє (Сл., Іг.); 11. Таче бысть вечеръ и повелѣ пѣти вечернюю. а самъ вълѣзъ въ шатьръ свои начати млтвоу творити вечернюю. съ сльзами горькыми. и часты имъ въздыханиюмь. и стонаниюмь многымь (Усп. зб., XII–XIII ст.); 12. Кто бѫдєт нєкотрыи добрыи члвкъ на соуд позванъ о квалтъ имєєть повод на нєго досвєтчить або тот добрыи имєєт самъ своєю прісѧгою отбыть (Статут, XV ст.); 13. Пан Юріи Шєрбич.. дали от своєго оурика правою свою отниноу нашємоу монастирю от Хомор.. половина от тоє полє на имѣ на Злътъроныи, мєжи бродовє под Бохотиномъ, повышє Ноуорєщи, алє да єст томоу монастирє нижнѧѧ част (Bogd., I, 1467); 14. А къ нєдругомъ єго къ охъматовымъ дєтємъ посылаєшъ а наводишъ ихъ на єго, да и къ инымъ нєдругомъ єго на єго лихо посылаєшъ, да и иныхъ дєлєхъ во многихъ по доконъчанью и по крєстъному цєлованью єму нє исправляєшъ (Bogd., II, 1499); 15. Сторожу отъ поля на валу у воротъ Золотыхъ повинъни держати мещанежъ, а теперь сторожи тое у воротъ Золотыхъ нетъ, а дають мещане сторожовъщины тое воєводи на годъ по 15 копъ грошей (Оп. Київ. з., 1552).

РЕЧЕННЯ ДЛЯ АНАЛІЗУ

Виконайте стислий аналіз: перекласти речення сучасною українською літературною мовою; прокоментувати помічені особливості правопису; підкреслити члени речення; зробити морфологічний розбір кожного слова в реченні.

Іменник – рід, число, відмінок, основа.

Дієслово – час, особа, клас.

Займенник – розряд та відмінок (для особових, предметно-особових та зворотного).

Прикметник – членний / нечленний, спосіб творення (де можливо).

Числівник – простий, складний, складений та відмінок.

1. Старыꙗ чти како отца, а молодыꙗ како братью, в дому своєм не лѣните сꙗ (Повчання Володимира Мономаха).

2. У Ярополка жєна Грѣкинии бѣ. И бѧше была черницєю (Іпатіївський літопис).

3. Луче бы ми видѣти нога своꙗ в лычницы в дому твоєму нежли в черленѣ сапозѣ в боꙗрстемъ дворѣ (Моління Данила Заточника).

4. Києви жє пришєдшю въ свои градъ Києвъ. Ту животъ свои сконча (Лаврентіївський літопис).

5. Констѧнтин идє оучить болгаръскаго ꙗзыка (Лаврентіївський літопис).

6. Лютѣ бо граду тому в нємь жє князь оунъ (Лаврентіївський літопис).

7. Два брата бѣста въ Костѧнтини градѣ, зѣло благовѣрна и постѧща сѧ много (Синай патер, XI–XII ст.).

8. Сє азъ Мьстилавъ Володимирь сонъ повєлѣлъ єсмь (Граматика Мстислава, 1130).

9. Тъгда вєликыи Святославъ зрони злато слово (Слово о полку Ігоревім).

10. Ту ся брата разлучиста на бєрєзѣ быстрои Каялы (Слово о полку Ігоревім).

11. Ольга жє повєлѣ ископати яму вєлику и глибоку на дворѣ (Лаврентіївський літопис).

12. А Святъславъ мутєнъ сонъ видѣ въ Києвѣ на горахъ (Слово о полку Ігоревім).

13. Рєчє жє Иоанъ къ Епифаноу въложи роуцѣ твои на очи мои (Успен. зб. XII–XIII ст.).

14. Федоръ Данильєвичь ись братомь своим Михаилом дала єсва правду господарєви (Грамота 1386).

15. Не буде слобудно панумъ кметѣ пригрозити (Лаврентіївський літопис).

16. Вѣстє ли оубо отъкоудоу намъ рѣчь пьрьвоє нача сѧ (Успенський збірник XII–XIII ст.).

17. И нє остановихомъ у нєго ни чєлядина, ни скотина (Повчання Мономаха).

18. Дєрєвлѧнє оубиша Игорѧ и дружину ѥго, бѣ бо ихъ мало (Лаврентіївський літопис).

19. Съгна отца съ прєстола и самъ царємъ ста (Новгородський літопис).

20. Тємно бо бѣ в трєтии дєнь (Слово о полку Ігоревім).

21. Яко жє бо змии страшєн свистаниєм своимъ, тако и ты, княжє нашь, грозєнъ множєством вои (Слово Данила Заточника, XII–XIII ст.).

22. Тогда жє плѣнєнъ бысть Аристоуловъ тєсть (Лаврентіївський літопис).

23. Хвалю бога… нє лѣнива мѧ былъ **створилъ** (Повчання Мономаха в Лавр. літоп. 1377).

24. Старѣишихъ нѣтъ, а мы боудѣва за старѣишаѩ (Іпатіївський літопис).

25. Ржа ѣстъ жєлѣзо, а печаль умъ человѣку (Слово Данила Заточника, XII – XIII ст.).

26. Славьнъ жє бы Єпифанъ въ вьсєи зємли єгипьцка (Усп. зб. XII – XIII ст.)

27. Богат моужь вєздє знаєм єст и на чюжєи странѣ друзи держить; а убогъ во своєи нєнавидимъ ходить (Слово Данила Заточника, XII–XIII ст.).

28. Петръ святый в Римѣ не былъ, албо Павел святый не былъ (Перест., 1605).

29. Луче бы ми вода пити в дому твоєму несли пити медъ в боѩрстемъ дворѣ (Моління Данила Заточника).

30. И живяху в мирѣ Поляне и Деревляне, собрашася лучьшие мужи, иже дерьжаху деревьску землю (Лаврентіївський літопис).

Тестові завдання

Вступ

1. Зазначте науки, з якими пов'язаний курс історичної граматики:

а) стилістика, логіка, теорія мовної комунікації;

б) діалектологія, археологія, історія;

в) література, філософія, психологія;

г) стилістика, педагогіка, сучасна українська літературна мова;

д) етнографія, логіка, географія.

2. Давньоруська мова – це:

а) мова-предок усіх східнослов'янських мов;

б) старослов'янська мова;

в) російська мова в давні періоди;

г) українська мова в період Київської Русі;

д) літературно-писемна мова періоду Київської Русі.

3. Зазначте прізвища вчених, які займалися періодизацією історії української мови наприкінці XX – на початку XXI ст.:

а) О. Потебня, О. Шахматов, Л. Булаховський;

б) О. Шахматов, І. Огієнко, А. Кримський;

в) Ю. Шевельов, В. Німчук, Г. Півторак, Ю. Карпенко;

г) М. Жовтобрюх, Ю. Шевельов, М. Максимович;

д) П. Житецький, М. Максимович, І. Огієнко.

4. З'ясуйте, який період за періодизацією Ю. Шевельова, передував староукраїнському:

а) східнослов'янський;

б) давньоруський;

в) праслов'янський;

г) середньоукраїнський;

д) протоукраїнський.

5. Зазначте, коли і де слово *Україна* вперше письмово засвідчено:

а) 1056 р. в Остромировому євангелії;

б) 1187 р. в Іпатіївському списку літопису;

в) 1556 р. у Пересопницькому євангелії;

г) 865 р. у Літописі Аскольда;

д) у XII ст. в «Слові про Ігорів похід».

6. До курсу історичної граматики належать:

а) історична фонетика, історична лексикологія та історична морфологія;

б) історична фонетика, історична морфологія та історичний синтаксис;

в) історична фонетика, історична лексикологія, історичний словотвір та історичний синтаксис.

7. Розвиток мови та зміни, які відбуваються в її структурі залежать від кількох факторів:

а) від спонтанних звукових змін в артикуляції звуків, асиміляції, дисиміляції та впливу населення на розвиток мови;

б) від історико-культурних умов життя народу, мовної економії, аналогії, асиміляції та дисиміляції;

в) від зовнішніх та внутрішніх.

8. Основними джерелами вивчення історичної граматики є:

а) свідчення споріднених мов, лексичні запозичення, жива народна мова, писемні пам'ятки;

б) лінгвістичні та нелінгвістичні дисципліни, які вказують на тісний зв'язок історичної граматики з писемними джерелами;

в) письмові свідчення іноземних джерел та писемні пам'ятки, які дійшли до нас від XV ст.

9. Найдавніші східнослов'янські писемні пам'ятки можна умовно поділити на:

а) датовані і недатовані;

б) написи на пам'ятках матеріальної культури, рукописні книги і грамоти;

в) написи на стінах Софії Київської XI ст., Ізборники Святослава 1073 р., 1076 року та грамоти.

10. Основоположниками порівняльно-історичного методу є:

а) Р. Раск, Ф. Бопп, О. Востоков та Ю. Шевельов;

б) Я. Грімм, О. Востоков, А. Кримський та Р. Раск;

в) Р. Раск, Ф. Бопп, О. Востоков та Я. Грімм.

11. Жива народна мова, як одне з джерел вивчення історії української мови, зберегла в сучасній українській літературній мові:

а) давні назви *Ярославль, Лихославль та Любомиль*;

б) чергування голосних /*о*/, /*е*/ з /*і*/;

в) чергування приголосних /*г*/, /*к*/, /*х*/ з /*ж*/, /*ч*/, /*ш*/.

12. Найточніше тлумачення і пояснення щодо походження назви Україна та української мови знаходимо у праці:

а) В. Скляренка;

б) В. Німчука;

в) Ю. Шевельова.

13. За періодизацією В.Німчука українська мова поділена такі періоди:

а) протоукраїнський, давньоукраїнський, ранньосередньоукраїнський, пізньосередньоукраїнський, середньоукраїнський, сучасний.

б) праслов'янська мова, прасхіднослов'янська, давньоруськоукраїнська, середньоукраїнська, новоукраїнська мова.

в) праслов'янський, давньоукраїнський, давньоруськоукраїнський, середньо український, новоукраїнський.

14. Період від середини XI ст. – до кінця XIV ст. мав назву:

а) протоукраїнський;

б) давньоукраїнський;

в) ранньосередньоукраїнський;

г) середньоукраїнський;

д) пізньосередньоукраїнський.

15. Писемна пам'ятка XVI ст., створена коштом княгині Заславської, на якій і до сьогодні присягають на вірність Україні новообрані президенти – це:

а) Руська правда;

б) Остромирове Євангеліє;

в) Пересопницьке Євангеліє;

г) «Слово о полку Ігоревім».

Фонетика

1. Спонтанні звукові зміни – це:

а) зміни всієї звукової системи;

б) зміни будь-якого звука перед [с];

в) взаємозаміна звуків;

г) зміни звука, необумовлені його позицією чи аналогією;

д) усі звукові зміни.

2. [ь], [и], [е], [ę], [іе] – це звуки:

а) переднього ряду;

б) середнього ряду;

в) заднього ряду;

г) переднього ряду середнього піднесення;

д) низького піднесення.

3. Оберіть рядок, у якому в усіх словах зафіксовано наслідки І палаталізації:

а) суша, круча, душа;

б) кричиш, жінка, ніжка;

в) чого, жираф, Женева;

г) Чикаго, плачу, мучу;

д) жертва, можу, дружу.

4. Оберіть рядок, у якому всі слова утворені в результаті другої палаталізації:

а) рǫцѣ, слǫзи, мусѣ, нодзѣ;

б) овьца, отець, кънѧзь, бєрєзє;

в) сушити, друдзѣ, поручити, мусѣ.

5. Віднайдіть рядок, у якому всі слова фіксують наслідки II палаталізації:

а) вівця, князь, палець;

б) мудрець, у вусі, Зінаїда;

в) друзі, мусі, ціна;

г) зима, цифра, ситро;

д) ручці, вушко, душно.

6. Оберіть рядок, у якому всі слова є результатом третьої палаталізації:

а) сушити, друдзѣ, поручити, мусѣ;

б) овьца, отець, кънѧзь, весь;

в) рǫцѣ, слǫзи, мусѣ, нодзѣ.

7. Зазначте рядок, у якому всі слова фіксують наслідки III палаталізації:

а) вівця, князь, палець;

б) мудрець, у вусі, Зінаїда;

в) друзі, мусі, ціна;

г) зима, цифра, ситро;

д) ручці, вушко, душно.

8. Укажіть, що спричинило виникнення шиплячих у словах *суша, січу, можу*:

а) I палаталізація;

б) II палаталізація;

в) аналогія до інших форм цих слів;

г) III палаталізація;

д) пом’якшення задньоязикового постконсонантним [j].

9. Укажіть, якими за походження є звукосполуки [*дл*], [*тл*] в українських словах *мітла, світло, сідло*:

а) праслов’янськими;

б) винятками із закономірного спрощення;

в) новими, що виникли після занепаду зредукованих;

г) польськими;

д) запозиченими.

10. Зазначте період, коли в українській мові остаточно занепали зредуковані [ъ], [ь]:

а) X–XI ст.;

б) XI–XIII ст.;

в) XII–XIII ст.;

г) XIII–XIV ст.;

д) протоукраїнський період;

11. Віднайдіть рядок, у якому в усіх словах зредуковані перебувають у сильній позиції:

а) вьршина, вълчица, оутвьрдити, вълна;

б) кръха, тьща, грьмити, вълна;

в) дъва, зъла, тьща, вьршина;

г) мъха, тьща, грьмити, вълна;

д) съто, зъла, тьща, вьршина.

12. Оберіть рядок, у якому у всіх словах зредуковані перебувають у слабкій позиції:

а) кръха, тьща, грьмити, вълна;

б) столъ, грьмити, глътати, зьрно;

в) столъ, льва, грьмити, глътати;

г) ръта, сътьня, дьнь, пьня;

д) мъха, дьня, съхноути, лъба.

13. Оберіть рядок, у якому всі голосні переднього ряду:

а) а, о, ǫ, ъ, оу; ы;

б) і, е, ъ, ę, ѣ;

в) і, е, ь, ę, ѣ.

14. Оберіть рядок, у якому правильно відображено чергування /*г*/ – /*ж*/ (*друг – дружу*):

а) *друґйǫ →*друґ’йǫ → *друж’йǫ → *друж’ж’ǫ → дружу;

б) *друґйон →*друґ’йон → *друж’йон → *друж’ж’о → дружу;

в) *друґйǫ →*друґ’йǫ → *дружйǫ → *друж’ǫ → дружу.

15. Оберіть рядок, у якому всі слова є результатом першої палаталізації:

а) сушити, друдзѣ, поручити, мусѣ;

б) дроужина, пороучити, сушити, книжка;

в) овьца, отець, кънѧзь, бєрєзє.

16. Оберіть рядок, у якому всі слова поділені правильно:

а) и - змѣ - ни - ти, въ - зę - ти, вь - сь, тво - и, ро - зби - ти;

б) из - мѣ - ни - ти, дъ - ва, роз-би - ти, тъ - р - гъ, сво - и;

в) пъл - нъ, сто - лъ, къ - ни - га, ро - зби - ти, бе - звѣ - сти.

17. Чергування голосних фонем у давньоруській мові може бути:

а) спонтанним та вимушеним;

б) довгим та коротким;

в) якісним та кількісним.

18. Укажіть явище, внаслідок якого в українських словах *сон – сну, пісок – піску, осел – осла* відбувається чергування */о/ – /ѳ/:*

а) епентеза;

б) успадкування праіндоєвропейського чергування цих фонем;

в) чергування сильних і слабких зредукованих;

г) аналогія до інших слів;

д) редукція.

19. Зазначте, чим пояснюють у староукраїнських пам'ятках написання слів *воовьця, воотця*:

а) помилками переписувача;

б) подовженням давнього [о] у новозакритому складі після занепаду зредукованих;

в) втратою інтервокального [j];

г) протяжною старослов'янською вимовою;

д) оканням.

20. Укажіть явище, яке відбулося у словах *пізно, кожний, місце*:

а) асиміляція;

б) дисиміляція;

в) епентеза;

г) лабіалізація;

д) спрощення.

Морфологія

1. Форми *плечима, очима* – це:

а) залишки двоїни;

б) давні форми множини;

в) нові форми множини;

г) аналогія до форм чоловічого роду;

д) форми старої однини.

2. Оберіть рядок, у якому всі слова належать до ā, jā-основи:

а) воєвода, староста, слоуга, плодъ, станъ, сынъ;

б) судиꙗ, слоуга, староста, ноша, овьца, рыба;

в) плодъ, станъ, сынъ, судиꙗ, ноша, воєвода.

3. Оберіть рядок, у якому всі слова належать до ŏ, jŏ-основи:

а) село, полє, добро, мєчь, ножь, кънꙗзь;

б) слуга, староста, плодъ, мєчь, станъ, сынъ;

в) гость, тьсть, зѧть, звѣрь, мєдвѣдь, мєчь.

4. Слова *свєкры, букы, камы, коурагы* належали до:

а) er-основи;

б) ęt-основи;

в) ъв-основи.

5. Укажіть основу, до якої належать іменники І відміни *свекруха, княгиня, половина:*

а) *-ŏ- основа;

б) *-ja- основа;

в) *-ŭ- основа;

г) *-s- основа;

д) різні основи.

6. Оберіть рядок, у якому всі слова належать до ĭ-основи:

а) тьсть, зѧть, мєдвѣдь, мѣдь, поуть, локъть;

б) слоуга, плодъ, мєчь, ножь, кънязь, гость;

в) мѣдь, звѣрь, мєчь, полє, село, поуть.

7. У котрому рядку наведено давні типи іменників, що увійшли до сучасної І відміни?

а) ***-ā (-jā), *-o (-jŏ), *-ŭ, *-ū, *-ĭ,** на приголосний;

б) ***-ā (-jā), *-ū, -ĭ,** на приголосний;

в) ***-ā (-jā), *-o (-jŏ), *-ū*, -ĭ.**

8. Оберіть основу, до якої належали іменники *воль, мєдь, домъ*:

а) *-ŏ- основа;

б) *-ja- основа;

в) *-ŭ- основа;

г) *-s- основа;

д) *-i- основа;

9. З'ясуйте, з якої основи походять іменники *пісня, миша, кістка*:

а) *-ŏ- основа;

б) *-ja- основа;

в) *-ŭ- основа;

г) *-s- основа;

д) *-i- основа;

10. Оберіть основу, до якої належать іменники *дєрєво, око, коло*:

а) *-ŏ- основа;

б) *-ja- основа;

в) *-ŭ- основа;

г) *-s- основа;

д) різні основи.

11. Зазначте, з якої основи походить іменник *дочка*:

а) *-ŏ- основа;

б) *-r- основа;

в) *-ŭ- основа;

г) *-n- основа;

д) *-i- основа;

12. До особових форм займенників у давньоруській мові належали:

а) азъ, ты, тъ, та, то, вѣ, сєбє;

б) азъ, ты, вѣ, ва, мы, вы, сєбє;

в) азъ, и, ꙗ, ю, сь, сє, си.

13. За основою теперішнього часу виділяли:

а) 4 класи дієслів;

б) 5 класів дієслів;

в) 6 класів дієслів.

14. Оберіть рядок, у якому всі дієслова належать до так званого атематичного (V) класу:

а) єсмь, ѣмь, вѣмь, дамь, имамь;

б) дамь, имамь, знати, нєсти, плєсти;

в) дѣлати, лѣтати, знати, нєсти, плєсти.

15. Оберіть рядок, у якому дієслово *быти* провідміняно у формі аориста:

а) **одн.** *бꙗхъ, бꙗшє, бꙗшє*; **мн.** *бꙗхомъ, бꙗстє, бꙗху*; **дв.** *бꙗховѣ, бꙗста, бꙗста*;

б) **одн.** *ѥсмь, ѥси, ѥсть*; **мн.** *ѥсмъ (-мы, -мо, -мє), єсть, суть*; **дв.** *ѥсвѣ, ѥста, ѥста*;

в) **одн.** *быхъ, бы, бы*; **мн.** *быхомъ, бystє, быша*; **дв.** *быховѣ, быста, быста*.

16. У котрому рядку вжите дієслово у формі аориста?

а) **єсть былъ началъ;**

б) **начнєть;**

в) **нача;**

г) **началъ єсть.**

17. До складених дієслівних форм минулого часу належали:

а) аорист, імперфект;

б) перфект, плюсквамперфект;

в) імперфект, плюсквамперфект.

18. Числівник *одинъ, одьна, одьно* відмінювався як:

а) іменник ĭ-основи *кость*;

б) іменник з основою на приголосний типу *дьнь*;

в) вказівний займенник *тъ, та, то.*

19. Зазначте, як відмінювалися числівники *пѧть – дєвѧть*:

а) як членні прикметники жіночого роду в однині;

б) як вказівні займенники чоловічого роду в однині;

в) як іменники жіночого роду на приголосний;

г) як іменники жіночого роду -і- основи в однині;

д) як числівник *три*.

20. Укажіть, коли відбулося остаточне оформлення числівника як окремої частини мови:

а) в праслов'янській мові;

б) в протоукраїнський період;

в) в староукраїнський період;

г) в середньоукраїнський період;

д) триває й досі.

21. Особові форми мали дієслова:

а) інфінітив і дієприкметник;

б) дійсного та умовного способів, інфінітив;

в) дійсного, умовного і наказового способів;

г) інфінітив, супін і дієприкметник.

21. Топоніми *Лебедин, Фастів, Гусине* з походження є:

а) давніми іменниками -ā-, -jā- основи;

б) давніми іменниками -ŏ-, -jŏ- основи;

в) колишніми короткими (нечленними) прикметниками;

г) колишніми займенниковими (членними) прикметниками.

22. У якому варіанті всі слова є частками?

а) хай, ж, сѧ, чи, мимо;

б) же, би, небудь, нехай, ни;

в) будь, б, даже, то, изъ;

г) ба, нѣ, таже, ли, отъ.

Перелік питань до модульної контрольної роботи № 1 із курсу «Розвиток фонетичної і граматичної будови української мови»

1. Предмет, завдання і значення курсу «Розвиток фонетичної і граматичної будови української мови».

2. Зв'язок історії мови з іншими науковими дисциплінами.

3. Основні джерела вивчення історії української мови.

4. Порівняльно-історичний метод.

5. Східні слов'яни і їх мова в доісторичний період.

6. Походження української мови і назви *Україна*. Дискусійні питання про мову Київської Русі.

7. Періодизація історії української мови.

8. Походження східнослов'янської писемності.

9. Найважливіші для історії української мови писемні пам'ятки.

10. Предмет історичної фонетики української мови.

11. Формування звукової системи давньокиївської мови дописемного періоду (склад вокалізму та консонантизму давньоіндоєвропейської мови).

12. Палаталізація приголосних у сполученні з [j].

13. Перше перехідне пом'якшення задньоязикових перед голосними переднього ряду та його відображення в сучасній українській мові.

14. Друге перехідне пом'якшення задньоязикових перед голосними переднього ряду та його відображення в сучасній українській мові.

15. Третє перехідне пом'якшення задньоязикових після голосних переднього ряду та його відображення в сучасній українській мові.

16. Структура складу у праслов'янській мові. Закон відкритого складу. Складовий сингармонізм.

17. Спрощення у групах приголосних. Чергування фонем.

18. Зміни приголосних на межі складу (зміна звукосполучень [dt], [tt] в [st]; втрата приголосного в кінці слова; розвиток протези; поява носових [ę] та [ǫ]; монофтонгізація дифтонгів).

19. Фонетичні зміни в давньосхіднослов'янських діалектах дописемного періоду. Зміна [gv], [kv], [xv] перед «ятем» (ě < oi). Спрощення груп приголосних [dl], [tl]. Спрощення груп приголосних [dm].

20. Фонетичні зміни в давньосхіднослов'янських діалектах дописемного періоду. Зміна [je] > [o] на початку слова. Звук [o] замість початкового [a] в словах іншомовного походження.

21. Давні зміни звука «ять» [ě]. Ствердіння звука [l] в групах [tьlt], [telt].

22. Розвиток повноголосся.

23. Зміна сполучень [ort], [olt]. Розвиток фарингального [h].

24. Історія носових голосних у протоукраїнських діалектах.

25. Фонетичні зміни давньокиївської мови кінця X – початку XI ст. Історія редукованих голосних [ъ], [ь]. Позиції редукованих. Наслідки занепаду [ъ] та [ь] у системі голосних.

26. Фонетичні зміни давньокиївської мови кінця X – початку XI ст. Розвиток приставного [і]. Редуковані [ъ] та [ь] у сполученні з [r], [l].

27. Фонетичні зміни давньокиївської мови кінця X – початку XI ст. Друге повноголосся.

28. Поняття про так званий «новий ять».

29. Наслідки занепаду голосних у системі приголосних (виникнення і наступне спрощення нових груп приголосних; утрата звука [l]; вставні приголосні [d] і [t]; асимілятивні і дисимілятивні процеси).

30. Перехід [е] в [о] після шиплячих та [j]. Зміна [е] в [а]. Втрата початкового голосного.

Зразок модульної контрольної роботи № 1

1. Тести. *У тестах подано теоретичні та практичні питання курсу.*

2. Колоквіум *(усне опитування теоретичних питань 1 мод.)***.**

3. Поділіть на склади давньоруські слова: *розбити, къто, правьда, смьркъ, огньнъ, чьсть, вьсєгда, измѣнити, сьрдьце, носъ, съхнути, вѣтръ, свои, краи, мышь, дьни, двигнути, оувѣтъ (утіха).*

4. З'ясуйте, у яких словах відбулася перша, а в яких – друга і третя палаталізації: *лице, нозѣ, дружьба, овьца, отьць, ножька, отьче.*

Поясніть механізм палаталізації у слові *овьца.*

5. Що спільного у словах *каятися* та *ціна*?

6. Як можна пояснити відсутність спрощення у словах *сідло, кувадло, повидло, виделка, тліти, заядлий*?

Перелік питань до модульної контрольної роботи № 2 з курсу «Розвиток фонетичної і граматичної будови української мови»

1. Предмет і завдання історичної морфології української мови.

2. Іменник. Основні граматичні категорії іменників (діахронічний аспект).

3. Історична доля іменників із колишніми основами на -ā, -jā.

4. Історична доля іменників із колишніми основами на -ŏ, -jŏ.

5. Історична доля іменників ĭ-основи.

6. Історична доля іменників із колишніми основами на приголосний.

7. Загальна характеристика займенника. Історія форм предметно-особових займенників.

8. Історія форм особових та зворотного займенників.

9. Історія форм неособових займенників.

10. Походження категорії прикметника.

11. Історія форм іменних прикметників.

12. Історія форм займенникових (членних) прикметників.

13. Словотвір прикметників.

14. Історія форм прикметникового ступенювання.

15. Граматичні ознаки числівників.

16. Особливості відмінювання простих числівників в українській мові: діахронічний аспект.

17. Особливості відмінювання складних і складених числівників в українській мові.

18. Історія граматичних категорій дієслова. Основи і класи дієслів.

19. Історія форм минулого часу. Прості форми минулого часу. Аорист. Імперфект.

20. Складені форми минулого часу. Перфект. Плюсквамперфект.

21. Історія форм майбутнього часу.

22. Історія форм умовного способу. Історія форм наказового способу.

23. Інфінітив і супін у давньоукраїнській мові та їх доля в сучасній українській мові.

24. Загальна характеристика прислівника.

25. Відзайменникові прислівники у давньоруській мові.

26. Відіменні прислівники у давньоруській мові.

27. Віддієслівні прислівники у давньоруській мові.

28. Прийменник у давньоруській і сучасній українській мові.

29. Сполучник у давньоруській і сучасній українській мові.

30. Частки і вигуки в давньоруській і сучасній українській мові.

Зразок модульної контрольної роботи № 2

1. **Тести.** *У тестах подано теоретичні та практичні питання курсу.*
2. **Колоквіум** *(усне опитування теоретичних питань 2 мод.)***.**
3. **Визначте спосіб творення прикметників.**

Правєдьныи, маститъ, бѣдьнъ, тьрпѣливъ, послѣдьнъ, безгрѣшьнъ, соусѣдьнии, оубогыи, оузъкъ, воловьнъ, полотьнъ, любимъ, кънѧжь, кръвавъ, львовъ, змиѥвъ, стоудьнъ, кожанъ, сєстринъ, завтрьныи, надгробьныи.

4. Провідміняйте давньоруські іменники: *плодъ, полє.*

5. Визначте класи дієслів за закономірностями інфінітивних основ та основ теперішнього часу.

Нєсти, носити, дати, доуноути, сѣдѣти, водити, дѣлати, коуповати, видѣти, бѣжати, съхноути, кричати.

Питання до іспиту з курсу «Розвиток фонетичної і граматичної будови української мови» для студентів 2 курсу українського відділення філологічного факультету

1. Предмет, завдання і значення курсу «Розвиток фонетичної і граматичної будови української мови».

2. Зв'язок історії мови з іншими науковими дисциплінами.

3. Основні джерела вивчення історії української мови.

4. Порівняльно-історичний метод як інструмент дослідження фактів історії української мови.

5. Походження української мови і назви *Україна*.

6. Дискусійні питання про мову Київської Русі.

7. Періодизація історії української мови.

8. Походження східнослов'янської писемності.

9. Найважливіші для історії української мови писемні пам'ятки.

10. Предмет історичної фонетики української мови.

11. Формування звукової системи давньоукраїнської VII – першої половини XI ст.: склад вокалізму та консонантизму.

12. Структура складу в давньоукраїнській мові: закон відкритого складу, складовий сингармонізм.

13. Палаталізація приголосних у сполученні з [j] у спільнослов'янській мові та його наслідки в давньоукраїнській.

14. Перше перехідне пом'якшення задньоязикових перед голосними переднього ряду та його відображення в сучасній українській мові.

15. Друге перехідне пом'якшення задньоязикових перед голосними переднього ряду та його відображення в сучасній українській мові.

16. Третє перехідне пом'якшення задньоязикових після голосних переднього ряду та його відображення в сучасній українській мові.

17. Чергування голосних фонем та його наслідки у давньоукраїнській мові.

18. Спрощення у групах приголосних та його наслідки у давньоукраїнській мові.

19. Зміна звукосполучень [dt], [tt] в [st].

20. Розвиток протези та втрата приголосного в кінці слова.

21. Зміна [gv], [kv], [xv] перед «ятем» (ě < oi).

22. Спрощення груп приголосних [dl], [tl], [dm] та його наслідки у давньоруській мові.

23. Зміна [je] > [o] на початку слова та його наслідки в давньоукраїнській мові.

24. Звук [о] замість початкового [а] в словах іншомовного походження.

25. Давні зміни звука «ять» [ě].

26. Ствердіння та пом’якшення приголосних у давньоукраїнській мові.

27. Ствердіння звука [l] в групах [tьlt], [telt]. Розвиток фарингального [h].

28. Розвиток повноголосся.

29. Зміна у словосполученнях [ort], [olt].

30. Історія редукованих голосних [ъ], [ь]. Позиції редукованих.

31. Наслідки занепаду голосних [ъ] та [ь] у системі голосних.

32. Наслідки занепаду голосних [ъ] та [ь] у системі приголосних

33. Фонетичні зміни давньокиївської мови кінця X – початку XI ст. Розвиток приставного [і]. Редуковані [ъ] та [ь] у сполученні з [r], [l].

34. Фонетичні зміни давньокиївської мови кінця X – початку XI ст. Друге повноголосся.

35. Поняття про так званий «новий ять».

36. Історія носових голосних у протоукраїнських діалектах.

37. Перехід [е] в [о] після шиплячих та [j]. Зміна [е] в [а]. Втрата початкового голосного.

38. Перехід сполук [гы], [кы], [хы] в [ги], [ки], [хи] та його наслідки у давньоруській мові.

39. Асимілятивні та дисимілятивні процеси в давньоукраїнській мові.

40. Предмет і завдання історичної морфології української мови.

41. Іменник. Основні граматичні категорії іменників (діахронічний аспект).

42. Загальна характеристика особливостей словотворення і словозміни іменників у давньоукраїнській мові.

43. Історична доля іменників із колишніми основами на -ā, -jā.

44. Історична доля іменників із колишніми основами на -ŏ, -jŏ.

45. Історична доля іменників ŭ-основи.

46. Історична доля іменників ĭ-основи.

47. Історична доля іменників із колишніми основами на приголосний.

48. Загальна характеристика займенника. Історія форм предметно-особових займенників.

49. Історія форм особових та зворотного займенників.

50. Історія форм неособових займенників.

51. Походження категорії прикметника.

52. Особливості словотворення і словозміни прикметників у давньоукраїнській мові.

53. Іменні (нечленні, короткі) прикметники в давньоукраїнській мові та їх історична доля.

54. Займенникові (членні, повні) прикметники в давньоукраїнській мові та їх історична доля.

55. Історія форм прикметникового ступенювання в давньоукраїнській мові та їх історична доля.

56. Граматичні ознаки числівників.

57. Особливості назвотворення числівників у давньоукраїнській мові.

58. Історична доля простих числівників в українській мові: діахронічний аспект.

59. Історична доля складних і складених числівників в українській мові.

60. Історія граматичних категорій дієслова. Основи і класи дієслів у давньоукраїнській мові.

61. Форми теперішнього часу дієслів у давньоукраїнській мові та їх історична доля.

62. Прості форми минулого часу дієслів у давньоукраїнській мові та їх історична доля.

63. Складні форми минулого часу дієслів у давньоукраїнській мові та їх історична доля.

64. Форми майбутнього часу дієслів у давньоукраїнській мові та їх історична доля.

65. Історія форм умовного способу.

66. Історія форм наказового способу.

67. Дієприкметники в давньоукраїнській мові.

68. Інфінітив і супін у давньоукраїнській мові та їх доля в сучасній українській мові.

69. Загальна характеристика прислівника.

70. Відзайменникові прислівники в давньоукраїнській мові.

71. Відіменні прислівники в давньоукраїнській мові.

72. Віддієслівні прислівники в давньоукраїнській мові.

73. Прийменник у давньоукраїнській і сучасній українській мові.

74. Сполучник у давньоукраїнській і сучасній українській мові.

75. Частки і вигуки в давньоукраїнській і сучасній українській мові.

СЛОВНИК НАЙУЖИВАНІШИХ ТЕРМІНІВ

Аорист (грец. *aoristos,* букв. – неозначений) – проста форма минулого часу, яка виражала єдину, моментальну або тривалу нерозчленовану дію, що відбувалася в минулому.

Атематичні дієслова – у давніх слов'янських мовах ряд безсуфіксних дієслів, у яких особові форми та інфінітив утворювалися безпосереднім приєднанням закінчення до кореня, що збігався з основою. У праслов'янській мові до атематичних належали дієслова **jesmь, *ěmь, *damь, *věmь, *imamь* та похідні від них.

Випадні голосні – секундарні [о], [е], що чергуються з нулем звука. Виникнення їх пов'язане із змінами редукованих **ь**,**ъ** в давньоукраїнській мові, а саме занепадом їх у слабкій позиції й розвитком у голосні повного творення **е**, **о** – в сильній.

Вставні голосні – секундарні [о], [е], що виникли перед сонорними приголосними [р], [л], [м], [н], після яких занепадав слабкий зредукований на кінці слова.

Гіатус, зіяння, зяяння (лат. *hiatus* – щілина, роззів) – збіг двох або кількох голосних в одному слові або на межі слів.

Граматика (грец. *grammatikě*, від *gramma* – літера) – 1) будова мови, тобто система способів словотворення, морфологічних категорій і форм, синтаксичних категорій і конструкцій; 2) розділ мовознавства, що вивчає граматичну будову мови.

Граматична категорія (грец. *kategoria* – ознака) – сукупність однотипних граматичних значень, або грамем, об'єднаних певним змістом.

Давньоруська мова – літературно-писемна мова Київської Русі, що розвинулася на традиціях церковнослов'янської, її народною основою була, вірогідно, північноукраїнська (давньокиївська) говірка давньоукраїнської мови.

Давня українська мова – жива розмовна мова, повнокровне самостійне життя якої розпочалося у VIII – IX ст.

Двоїна – граматична форма числа, уживана для позначення двох осіб або парних предметів. Двоїна була відома ще в індоєвропейській прамові, від якої її успадкувала спільнослов'янська, а від неї – усі слов'янські мови; тепер залишки двоїни у вигляді множини зберігають більшою мірою окремі діалекти, поодинокі випадки наявні в літературній мові: *очима*, *плечима*.

Друге повноголосся – розвиток повноголосих форм **-оро-**, **-оло-**, **-ере-**, **-еле-**, коли перед [г], [І] стояли зредуковані [ъ], [ь], а після – ще один приголосний.

Екстралінгвальний (лат. *extra* – поза, зовні і *lingua* – мова) – такий, що стосується позамовних ознак, причин тощо.

Закон відкритого складу – закон, за якого звуки в межах складу розташовувалися за принципом висхідної звучності із голосним чи **р**, **л** у кінці або склад містив один складотворчий сонант.

Закон складового сингармонізму (грец. *syn* – разом і *harmonia* – співзвучність) – закон, за якого звуки в складі сполучалися за принципом їх однорідності з погляду передньої і непередньої артикуляції: палаталізовані приголосні поєднувалися з голосними передньої артикуляції, непалаталізовані – з голосними непередньої артикуляції.

Імперфект (лат. *imperfectus* – незакінчений, недоконаний) – проста форма минулого часу, що виражала дію в минулому, тривалу і не обмежену в часі, а також дію повторювану.

Історична (діахронічна) фонетика – галузь історії мови, що досліджує змінну звуковій будові з фонетичного та фонологічного поглядів у їх нерозривному взаємозв'язку від найдавнішого періоду мовного існування до сьогодні.

Історична морфологія (грец. *morphĕ* – вид, форма і *logos* – вчення) – розділ історичної граматики, що досліджує становлення і розвиток граматичних категорій (числа, виду тощо), граматичних форм (іменних, дієслівних флексій та ін.), будови і творення відмінюваних і невідмінюваних слів.

Історичний синтаксис – розділ історичної граматики, що вивчає зміни в синтаксичній системі мови від найдавніших часів до сьогодні.

Історичні чергування – фонемні чергування, появу яких неможливо пояснити позиційними умовами.

Кількісні чергування – чергування різних за тривалістю (довготою), але однакових за місцем творення голосних: *ĭ // *ī, *ĕ // *ē та ін. На праслов'янському ґрунті втрачені.

Монофтонг (від гр. *monos* – один і *phthongos* – звук) – голосний звук, для якого характерна артикуляційна й акустична однорідність.

Монофтонгізація – процес, пов'язаний найчастіше з асиміляцією елементів дифтонгів в однозвук.

Монофтонгізація (грец. *monos* – один і *phthongos* – звук) – процес перетворення дифтонгів на однозвуки (кінець слова й перед приголосними); розпад двозвука на окремі фонеми (перед голосним).

Огу́блення, або **лабіалізáція** (лат. *labialisatio*, від *labia* – губи) – у фонетиці заокруглення випнутих уперед губ при артикуляції певного звука.

Нечленні (іменні, короткі) прикметники – прикметники, які з генетичного погляду є первісними типами ад'єктивних лексичних одиниць, що виділилися в праслов'янській мові з класу імен за атрибутивною функцією, для них була характерна повна іменна парадигма, їхні форми мали статус синтаксично мотивованих. На ґрунті української мови короткі прикметники були поступово витіснені як в атрибутивній, так і в предикативній функціях.

Палаталізація (лат. *palatum* – піднебіння) – пом'якшення приголосних у певних фонетичних позиціях унаслідок додаткового підняття середини спинки язика до піднебіння.

Палаталізація задньоязикових (перехідне пом'якшення задньоязикових) – пом'якшення праслов'янських задньоязикових з наступною модифікацією їх у свистячі чи шиплячі алофони, які згодом набули фонемного статусу.

І перехідне пом'якшення – перехід [*g], [*k], [*x] перед голосними переднього ряду [i], [*ь], [*e], [*ę] та [*ě] у м'які шиплячі [*ž′], [*č′], [*š′].

ІІ перехідне пом'якшення – перехід [*g], [*k], [*x] перед голосними переднього ряду [*i] та [*ě] (з дифтонгів [*oi], [*ai] у м'які приголосні [*z′], [c′], [s′] внаслідок регресивної асиміляції. ІІ перехідне пом'якшення тісно пов'язане з законом відкритого складу.

ІІІ перехідне пом'якшення – перехід [*g], [*k], [*x] у зубні [*z′], [*c′], [*s′] після голосних переднього ряду [*i], [*ь], [*ę] та після пом'якшеного складотворчого [*r'] внаслідок

Перфект (лат. *perfectus* – завершений) – складена форма минулого часу, яка означала наявний стан, що виник унаслідок минулої дії.

Плюсквамперфект (від лат. *plusquamperfectum* – передминуле) давноминулий час, який вживався для вираження «передминулого» часу. Він позначав минулу дію, яка відбувалася раніше за іншу минулу дію.

Повноголосся – у мовознавстві – сполуки -оро-, оло-, єре-, -еле-, що виникли із праслов'янських -ор-, -ол-, -ер-, -ел- у позиції між приголосними.

Порівняльно-історичне мовознавство – лінгвістичний напрям, який досліджує мови для встановлення їхньої спорідненості та вивчення історичного розвитку споріднених мов.

Порівняльно-історичний метод (грец. *methodos* – спосіб пізнання) – система прийомів наукового визначення генетичних відношень між мовами і реконструкції доісторичного розвитку мов та їхніх праформ на підставі виявлених конкретних ознак звукової спорідненості семантично тотожних чи близьких морфем порівнюваних мов.

Редуковані звуки (від лат. *reductio* – приведення назад, переносно – послаблення) – надкороткі голосні [ъ], [ь], успадковані слов'янськими мовами з праслов'янської.

Супін – іменна дієслівна форма, що виникла внаслідок скам'яніння іменника -ŭ- основ і яку вживали на позначення мети дії при дієсловах руху.

Тематичні дієслова – дієслова, основи теперішнього часу яких закінчуються суфіксами (темами) **e // *o, *ne // *no, *je // *jo, *i // *e*.

Якісні чергування – чергування різних за якістю (місцем творення), але однакових за тривалістю голосних: *ĕ // *ŏ й т. ін.

Якісно-кількісні чергування – чергування різних за якістю й тривалістю голосних: * ŏ // *ē й т. ін.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ

Основна література

1. Харьківська О.В. Розвиток фонетичної і граматичної будови української мови: навчально-методичні матеріали для здобувачів вищої освіти галузі знань 03 Гуманітарні науки спеціальності 035 Філологія предметної спеціальності (спеціалізації) 035.01 Українська мова та література освітньо-професійної програми «Українська мова та література. Літературна творчість. Документознавство та інформаційна діяльність». Ужгород, 2023.
2. Брус М. Історична граматика української мови. Ч. 1. Теоретичний матеріал. Тематичні таблиці: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О., 2016. 184 с.
3. Брус М. Історична граматика української мови. Ч. 2. Практичний матеріал. Термінологічний словник. Тестові завдання: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О., 2016. 92 с.
4. Ковальчук М.С., Онищенко Г.А. Історична граматика української мови. Практикум: навч. посіб. 2-ге. вид., перероб. та доп. Дніпро: НТУ «ДП», 2020. 67 с.
5. Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 248 с. (Серія «Альма-матер»).
6. Купчинська З., Пілецький В. Історична граматика української мови: навчальний посібник для студентів філологічних факультетів. Вид. друге, виправлене та доповнене. Львів, 2014. 297 с.
7. Тимко-Дітко О., Юсип-Якимович Ю.В. Історична граматика української мови. Zagreb: FF Press, 2021. Ч. 2. 190 с.

Допоміжна література

8. Арполенко Г.П., Городенська К.Г., Щербатюк Г.Х. Числівник української мови. Київ: Наук. думка, 1980. 244 с.
9. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови: нариси із словозміни та словотвору. Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1960. 416 с.
10. Висоцький А.В., Макарець Ю.С. Історія української мови. Фонетика і морфологія: навч. посіб.; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2017. 229 с.
11. Брус М. П. Історична граматика української мови: Хрестоматія. Івано-Франківськ: ПП Голіней О.М., 2016. 92 с.
12. Булаховський Л.А. Питання походження української мови. *Вибрані твори:* У 5 т. Т. 2. Київ: Наук. думка, 1977. С. 9–216.

13. Булаховський Л.А. Історичний коментарій до української мови. *Вибрані твори*: У 5 т. Т.2. Київ: Наук. думка, 1977. С. 217–569.

14. Галас К.Й., Лизанець П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. 133 с.

15. Горбач О. Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку. *ІІ Міжнар. конгрес україністів: доп. і повідомл.; Міжнар. асоціація україністів; Акад. наук України.* Львів, 1993. С. 7–12.

16. Горбач О. Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських мов. *Історія української мови: Хрестоматія*; упорядники С.Я. Єрмоленко, А.К. Мойсієнко. Київ: Либідь, 1966. С. 206–225.

17. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. Київ: Наук. думка, 1978. 207 с.

18. Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. Київ, 1958. 298 с.

19. Демська О. Українська мова. Подорож із Бад-Емса до Страсбурга. Харків, Віват, 2024. 304 с.

20. Жовтобрюх М.А. Іван Франко про діалектну основу української літературної мови. *Вісник львівського університету.* Серія філологічна. Вип. 13: Іван Франко і питання мовознавства. Львів: Вища школа, 1983. С. 3–11.

21. Житецький П.Г. Вибрані праці: Філологія. Київ: Наук. думка, 1987. 327 с.

22. Залеський А.М. Прослідки зредукованих голосних у слабкій позиції в українській мові. *Мовознавство.* 1986. № 6. С. 55–62.

23. Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови : Загальні питання історії української мови. Історична фонетика: навчальний посібник / відпов. ред. Л. Островська. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 188 с.

24. Історична граматика української мови: підруч. для студ. мовно-літературних ф-тів пед. ін-тів / за ред. О.П. Безпалька та ін. Київ: Радянська школа, 1962. 510 с.

25. Історична граматика української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / за ред. М.А. Жовтобрюха та ін. Київ: Вища шк., 1980. 319 с.

26. Історія української мови: Фонетика / [В.В. Німчук (відп. ред.) та ін.]. Київ: Наук. думка, 1979. 367 с.

27. Історія української мови: Лексика і фразеологія / [В.О. Винник та ін.]. Київ: Наук. думка, 1983. 743 с.

28. Історія української мови: Морфологія / [М.А. Жовтобрюх та ін.]. Київ: Наук думка, 1978. 539 с.

29. Історія української мови: Синтаксис / [Г.П. Арполенко та ін.]. Київ: Наук. думка, 1983. 503 с.

30. Колоїз Ж. Історична граматика української мови: Практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.

31. Коломієць В.Т. Типологічні риси української літературної мови на фоні інших слов'янських мов. *Мовознавство.* 1992. № 5. С. 3–11.

32. Лєснова В.В. Історична граматика української мови: навчальний посібник для студентів спеціальності «Українська мова і література» денної та заочної форми навчання. Вид. 2-е, доп. Луганськ: ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2012. 169 с.

33. Німчук В.В. Періодизація та напрямок дослідження генезису та історії української мови. *Мовознавство*. 1997. № 6. С. 3–14.

34. Павленко Л.П. До джерел словесних скарбів. Луцьк: РВВ Східноєвропейського нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2013. 190 с.

35. Павленко Л.П. Історична граматика української мови: навч.-метод пос. для студ. спец. «Українська мова та література». Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. 52 с.

36. Павленко Л.П. Історична граматика української мови: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2010. 206 с.

37. Півторак Г.П. Проблема східнослов'янської прамови. *Мовознавство*: доп. та повідомл. на IV Міжнар. конгресі україністів; відп. ред. В. Німчук. Київ: Наук. думка, 2002. С. 268–272.

38. Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова. Київ: Наук. думка, 1993. 200 с.

39. Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Київ: Академія, 2001. 152 с.

40. Русанівський В.М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. Київ: Наук. думка, 1985. 232 с.

41. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. Київ: Наук. думка, 1971. 315 с.

42. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів пед. ін-тів. Ч. І. Київ: Рад. шк., 1964. 234 с.

43. Скляренко В.Г. Походження назви Україна. *Мовознавство.* 2006. № 5. С. 15– 33.

44. Сучасна українська літературна мова: за ред. А.П. Грищенка. Київ: Вища шк., 1992. 449 с.

45. Сучасна українська літературна мова: Фонетика; за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1967. 436 с.

46. Сучасна українська літературна мова: Морфологія; за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1969. 584 с.

47. Тараненко О.О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем. *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 35–38.

48. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови) та ін.]. 3-є вид., зі змінами і доп. Київ: Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 2007. 824 с.: іл.

49. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови: пер. з англ. / пер.: С. Вакуленко, А. Даниленко; Канад. ін-т укр. студій, Схід. ін-т українознав. ім. Ковальських, Харків. іст.-філол. т-во. Харків: Акта, 2002. XII, 1054 с.

50. Шевельов Ю. Чому общерусский язик, а не вібчоруська мова (з проблем східнослов'янської глотогонії). *II Міжнар. конгрес україністів*: доп. і повідомл.; Міжнар. асоціація україністів; Акад. наук України. Львів, 1993. С. 54–66.

Інформаційні ресурси в мережі Інтернет

51. Електронний граматичний словник української мови (словозміна). URL: http://www.mova.info/grmasl.aspx

52. Національна бібліотека ім. В. Вернадського: http://www.nbuv.gov.ua/

53. Етимологічний словник української мови: В 7 т. Ред. кол.: О.С.Мельничук (гол. ред.), І. К. Білодід, В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко. АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. Київ: Наукова думка, 1982. http://resource.history.org.ua/item/000783

54. Онлайн етимологічний словник: https://www.etymonline.com/ua

55. Львівська ННБУ ім. В. Стефаника: http://aleph.lsl.lviv.ua:8991/F

Навчальне видання

Харьківська Олеся Василівна

РОЗВИТОК ФОНЕТИЧНОЇ І ГРАМАТИЧНОЇ БУДОВИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Навчально-методичний посібник

для здобувачів вищої освіти філологічного факультету галузі знань 03 Гуманітарні науки спеціальності 035 Філологія спеціалізації 035.01 Українська мова та література освітньо-професійної програми «Українська мова та література. Літературна творчість. Документознавство та інформаційна діяльність» / Уклад. О.В. Харьківська. Ужгород, 2023. 60 с.

Коректура авторська